

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: «Діяльність партії соціалістів-революціонерів на території України»

Виконала: студентка IV курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Подкопаєва Анастасія Павлівна

Керівник: к.і.н., доц. Єремєєв Павло Вікторович

Рецензент: д.і.н., проф. Потрашков Сергій Васильович

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАРОДЖЕННЯ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ ДО ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	12
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У БЕРЕЗНІ - ЖОВТНІ 1917 РОКУ	31
РОЗДІЛ 3. ПАРТІЯ ЕСЕРІВ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ	42
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	60
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Увага до української історії нині активно росте і станом на сьогодні інтерес до предмету діяльності соціал-революційної партії у кінці XIX ст. і початку XX ст. в статистиці лише невпинно зростає, що відображається у появі історичних праць відповідної тематики. Існує багато наукових робіт на тему діяльності есерів на території усєї Російської імперії. Попри це, при розгляді питання їх діяльності саме на теренах України стає очевидним що цій партії приділяється непропорційно мало уваги у порівнянні з Росією. Як наслідок, характеристика їх діяльності на території сучасної України залишається маловивченою темою.

Дослідження ж конкретно нашої теми дає можливість прослідкувати крізь призму життєвих шляхів відомих представників соціал-революційної партії низку важливих явищ: в якій мірі політологічні та соціологічні концепції можуть пояснити історію руху есерів, які ключові події партії сталися саме на території України, особливості взаємодії партії соціал-революціонерів з іншими партіями. У цьому контексті вивчення розвитку і діяльності партії зрозуміти яким чином Українська партія соціалістів-революціонерів згодом виступала однією з керівних партій революції 1917-1921 років¹.

Дослідження матеріалів пов'язаних з діяльністю партії есерів на території Російської імперії взагалі є тим напрямком, що відносно динамічно розвивається в історичній науці. Однак ці досягнення, вкрай обмежені за своїм характером, вони висвітлюють лише біографії відомих есерів, їх терористичну діяльність в Росії, хоча багато з них починали свою боротьбу саме на території України. В їх працях цей аспект висвітлений недостатньо, а увага фокусується виключно на здійсненні терору і його наслідків². Загальний масив матеріалів з появи, розвитку

¹ Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. М., 1998

² Кононенко А. А. Партия социалистов-революционеров в 1901—1922 гг. Проблемы историографии. — Тюмень: Вектор Бук, 2004. — 288 с. — ISBN 5-88131-383-6.

і особливостей діяльності партії есерів є значно більшим і залишається відносно малодослідженим, чим зумовлена необхідність подальшого поглибленого вивчення даної проблематики.

Ця дипломна робота також передбачає вивчення діяльності есерів саме у Катеринославській губернії, як регіоном де побувало багато відомих представників партії. Описані вище фактори, таким чином, визначають наукову актуальність даної роботи. Об'єктом дослідження виступають представники соціал-революційної партії на території України.

Предмет дослідження – репрезентація діяльності соціал-революціонерів на території України у першій половині XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XX ст., як період найбільшої активізації і подальшого занепаду партії соціалістів-революціонерів.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами українських губерній, що входили до складу Російської імперії (Катеринославська, Київська, Одеська, Харківська). Такий вибір територіальних меж обумовлений, зокрема, цілком специфічним становищем цих губерній. Будучи складовими частинами однієї імперії – саме в цих губерніях частіше за все фіксувалися зібрання есерів. Причиною цього вважається те що це були найбільші губернії на території України, що входили до складу Російської імперії¹.

Таким чином перебуваючи у найбільших губернських міста таких як: Катеринослав, Харків, Київ або Одеса було легше залишитись не затриманим поліцією, проводити заборонені збори партії і займатися друком агітаційних листівок. З огляду на це, доречним є дослідження сформульованої нами проблеми саме в межах Катеринославської, Київської, Одеської, Харківської губерній, адже воно може слугувати ілюстрацією співвідношення загальноімперських та

¹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 — 21. Прага 1942;

місцевих особливостей розвитку і діяльності представників соціал-революціонерів.

Мета дослідження полягала у з'ясуванні специфіки та особливостей відображення діяльності есерів на території України у першій половині XX ст.

З огляду на поставлену мету, нами були сформульовані наступні **завдання**:

- дати визначення поняттю «соціал-революційна партія», «соціал-революціонер» і «контреліта»;
- проаналізувати виникнення і діяльність представників партії есерії на теренах України;
- простежити події в Катеринославській губернії пов'язані з діяльністю партії соціал-революціонерів;
- дослідити які наслідки мала діяльність соціал-революційної партії для подальшої історії України;
- на основі діяльності есерів в губерніях на території України з'ясувати їх вплив на інші місцеві політичні партії.

Історіографічний огляд. Бурхливий інтерес до діяльності соціал-революційної партії сприяє тому, що історіографія з питання її діяльності на території Російської імперії кінця на протязі першої половини XX ст. неозора і з кожним роком лише розширюється та актуалізується. В нашій роботі була використана низка праць, які висвітлюють історію виникнення партії, її особливості і розвиток на теренах Російської імперії.

Вона включає як класичні роботи, що зосереджуються на загальній історії партії, її ідеології та організаційній структурі, так і більш спеціалізовані студії, які розглядають окремі аспекти діяльності есерів, зокрема їхню участь у революційних подіях, політичній боротьбі та терористичних актах.

Значна увага приділяється біографіям видатних діячів партії, що допомагає краще зрозуміти внутрішні процеси та мотивації членів руху. Разом із тим, історіографія досі має прогалини, зокрема недостатньо досліджено регіональні особливості діяльності соціал-революціонерів, зокрема в українських губерніях, що визначає актуальність подальших комплексних досліджень цієї теми.

Неабиякий інтерес викликає дисертація Тетяни Бевз «Українська партія Соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика». Дисертація присвячена історії Української партії соціалістів-революціонерів. Здійснено комплексне дослідження всього історичного шляху УПСР. Простежено витoki УПСР від народницьких груп, ідейну та організаційну еволюцію партії, проаналізовано основні напрями її практичної політичної та державницької діяльності у добу Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Розглянуто діяльність партії в еміграції. Відзначається, що УПСР належала до партій соціалістичної орієнтації і виступала за якнайшвидше перетворення суспільства на соціалістичних засадах реформістськими і революційними шляхами.

О. Голобуцький і В. Кулик у своїй праці «Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття» дослідили головні напрями й тенденції українського політичного руху на Наддніпрянщині до 1917 р., дали характеристику діяльності багатьох легальних і нелегальних партій і організацій (РУП, УСР, УНП, УПСР та ін.)

Неабиякий інтерес викликає праця Морозова К.Н. «Партія соціалістів-революціонерів» у 1907–1914 рр.» Автор докладно аналізує історію партії соціалістів-революціонерів; феномен есерівського терору (1902-1911, 1918); субкультуру та повсякденне життя соціал-революціонера.

С. Черномордик провів ґрунтовне дослідження діяльності соціал-революціонерів на території України. Його наукова робота «Есери: (Партія соціалістів-

революціонерів)» має на меті дати коротку історію цієї партії, простежити шлях її розвитку, з'ясувати, як і чому партія есерів перетворилася з колись революційної партії на контрреволюційну партію.

В фокусі роботи М.І. Леонова «Партія соціалістів-революціонерів 1905-1907 рр.» розглядається структура, чисельність, склад соціальної доктрини, тактика однієї з найбільш значних партій початку ХХ ст. - партії соціалістів-революціонерів (есерів) - у насичені політичними боріннями 1905-1907 рр. Це надзвичайно важливий період в історії партії есерів. Із сукупності нечисленних, глибоко законспірованих, переважно інтелігентських гуртків вона перетворилася на діяльну організацію десятків тисяч переважно селян і робітників, запропонувала свій варіант перетворення Росії, посилено пропагувала його, набула впливу в масах, які йшли за нею, приймали її гасла, брали участь у очолюваних нею демонстраціях, страйках, бунтах та повстаннях, голосували за неї на виборах до Рад робочих депутатів, у Думу.

У книзі, на основі широкого кола літератури та джерел, у тому числі і архівних (вивчено понад 60 архівних фондів) Гусевим К.В. у історичному нарисі «Партія есерів: від дрібнобуржуазного революціонера до контрреволюції» досліджуються такі важливі теми, як есерівський терор, діяльність партії серед селян, робітників, солдатів і офіцерів, її взаємини з партіями соціал-демократів, кадетів, Союзом есерів-максималістів, а також Радами робочих депутатів, Всеросійським Селянським союзом, Трудовою групою.

Для детального дослідження історії Української партії соціалістів революціонерів, у даній дипломній роботі була використана стаття С.І. Гіріка «Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин»¹. У статті розглянуто історію відносин між Українською партією лівих соціалістів-

¹ Гірік, С. І. (2014). Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

революціонерів (борьбистів) та Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів) / Українською комуністичною партією (боротьбистів). Окрему увагу приділено спробі боротьбистів вступити до Третього Інтернаціоналу у жовтні 1919 року в контексті аналогічних намагань УКП(б).

Таким чином, низка аспектів піднятої у даній роботі проблематики залишається маловивченою.

Джерельна база дослідження. Для проведення дослідження були використані різноманітні архівні матеріали, які дозволили глибоко і всебічно проаналізувати діяльність соціал-революційної партії на регіональному рівні. Основним джерельним базисом стали фонди Катеринославської палати кримінального суду¹, які містять справи, що відображають переслідування і судові процеси щодо учасників революційного руху. Документи міського поліцейського управління² та міської думи³ і управи доповнили картину офіційного ставлення до есерів, а також показали механізми контролю і реакції влади на політичну активність у місті Катеринославі.

Окрім архівних даних, джерельною базою для даної дипломної роботи стали також мемуари свідків зародження, розвитку і занепаду партії соціалістів – революціонерів. Були використані мемуари «Велика російська революція» В.Чернова⁴, в яких були проаналізовані революційні дні Російської імперії і причини їх виникнення. Окрім висловлювання власної думки щодо революції, Чернов також приділяє увагу есерівському руху і її особливостям.

Також був використаний 3-томний мемуарно-публіцистичний твір "Відродження нації"⁵, в якому Володимир Винниченко виклав власні погляди на українську

¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.368. – Оп.4. – Спр.12.

² Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.28.

³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.469. Оп.2. – Спр.32.

⁴ Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

⁵ Винниченко В. Відродження нації, т. I — III. К. Відень 1920; Шаповал М. Рев. соціалізм на Україні. Відень 1921;

революцію. У своїх політичних уподобаннях В. Винниченко коливався між українською національною самостійницькою платформою і концепцією української радянської республіки.

Завдяки такому комплексному джерельному забезпеченню стало можливим виокремити особливості діяльності соціал-революціонерів у контексті політичної і соціальної ситуації українських губерній Російської імперії, що раніше залишалося недостатньо вивченим.

Методологічні засади праці ґрунтуються на принципах історизму та системності.

Були застосовані як загальнонаукові, так і конкретно-історичні методи. До першої групи відносяться методи аналізу, синтезу, аналогії, порівняння, індукції та дедукції, до другої – ретроспективний, порівняльно-історичний.

Зокрема, метод аналізу та синтезу допоміг систематизувати різноманітні матеріали, виокремити головні події і явища та побудувати цілісну картину політичного руху.

Порівняльний аналіз застосовано для зіставлення діяльності партії в різних регіонах України, що дозволило виявити специфіку розвитку руху у різних губерніях.

Історико-логічний метод дав змогу простежити причинно-наслідкові зв'язки та еволюцію політичних ідей у контексті соціально-економічних та політичних змін того періоду. Крім того, елементи соціологічного аналізу сприяли осмисленню політичних процесів, ролі та впливу соціал-революціонерів на українське суспільство, з урахуванням соціальної структури та політичних настроїв різних верств населення.

У цьому дослідженні був використаний метод просопографії: пошук, атрибуція та зведення біографічних відомостей про осіб, що згадуються в історичних джерелах, з метою повного відтворення минулого як історії людей. Цей метод буде дуже доречний, адже завдяки йому виокремлюється одна конкретна губернія, є чітко обмежений відтинок часу і є можливість черпати відомості з широкого кола різноманітних джерел, що доповнюють одне одного, а саме дослідження спрямоване на вирішення конкретного завдання. Відбулося групування особових відомостей з історії партії у систематичний спосіб. Така система дає можливість організувати переважно розпорошені дані так, щоби вони отримали додаткову вагу завдяки виявленню зв'язків та моделей, котрі реально впливають на історичний процес.

Використані у даному дослідженні джерела вже введені до наукового обігу. Попри це, їх інформаційний потенціал все ще залишається доволі високим, а фахових досліджень, присвячених діяльності соціал-революціонерів конкретно на території України вкрай мало. З вказаних вище губерній (Київська, Харківська, Одеська, Катеринославська) в даній роботі буде більш зацентровано саме на Катеринославській губернії.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі широкої джерельної та історіографічної бази було здійснено комплексний аналіз діяльності соціал-революціонерів на території України. Зокрема, в нашому дослідженні була зроблена перша спроба в межах даної проблематики проаналізувати діяльність есерів на території Катеринославської губернії крізь призму архівних даних, що збиралися протягом XX ст.

Таке дослідження дозволяє розкрити, яким чином саме місцеві соціально-політичні та економічні умови впливали на формування ідеології партії і на практичні методи її діяльності. Вивчення партійної роботи в межах українських губерній дає змогу простежити відмінності та особливості в порівнянні з іншими

регіонами Російської імперії, що допомагає глибше зрозуміти механізми розвитку революційного руху в Україні.

Таким чином, робота не лише розширює знання про роль соціал-революціонерів у формуванні політичного ландшафту України початку XX століття, а й відкриває нові перспективи для подальших досліджень, зокрема щодо взаємодії есерів з іншими політичними силами, локальних впливів на революційні процеси і особливостей регіональної історії українського суспільства. Це суттєво збагачує загальну картину історії українського революційного руху, сприяючи більш глибокому і всебічному розумінню політичних трансформацій того періоду.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ЗАРОДЖЕННЯ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ ДО ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У 1890-х роках створюється низка нелегальних груп та гуртків, які прагнуть наголосити, що вони є наступниками «Народної волі». Вони сформувалися з тієї частини народників, яка залишилася на позиціях радикальної дрібної буржуазії. Найпершими серед них були «Група молодих народовольців» (1892 р.), що утворилася на території Російської імперії, а за кордоном — «Група старих народовольців» (1893 р.). Пізніше виникають і організації, що прийняли назву соціалістів-революціонерів: «Закордонний союз соціалістів-революціонерів» (1894), «Північний союз соціалістів-революціонерів» (1896) і «Південна партія соціалістів-революціонерів» (1897).¹

Пожвавлення суспільно-політичного життя в країні сприяло активізації діяльності народницьких гуртків та груп, що утворилися з уламків «Народної волі», і спонукало їх зробити кроки до створення єдиної лівонародницької партії. У створенні такої партії та формуванні її програми велику роль відіграли також «Робітнича партія політичного звільнення Росії» (1899 р.) та закордонна «Аграрно-соціалістична ліга» (1900 р.). «Північний союз соціалістів-революціонерів» видав у 1896 р. «Основні положення програми соціалістів-революціонерів», в яких заявляв, що слідуює за програмою «Народної волі» і вважає підготовчими заходами соціального перевороту пропаганду та агітацію, а рішучими — терор та масову революційну боротьбу.² Систематичний терор, стверджувалося у цьому документі, призведе до дезорганізації ворога та

¹ Гусев К.В. «Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции» М., 1975

² Суслов А.Ю. Социалисты-революционеры в Советской России: источники и историография. Казань, 2007.

припиниться лише після повалення самодержавства та досягнення повної політичної свободи.

У травні 1901 р. із закликом до терору вийшов другий номер «Революційної Росії». Було встановлено контакт із «Південною партією соціалістів-революціонерів», яка утворилася на з'їзді представників Київської, Полтавської, Харківської, Петербурзької та Воронежської нелегальних народницьких груп.¹

Найбільш затятих прихильників терору об'єднувала «Робітнича партія політичного звільнення Росії», яка утворилася в Мінську та мала свої групи у Катеринославі, Білостоку, Житомирі, Двінську та Бердичеві.² Очолював її Г. А. Гершуні. У 1900 р. групи на території України були розгромлені поліцією, а решта влилася пізніше у партію есерів. Через це Гершуні восени 1901 р. приступив до створення «бойової організації», якій передбачалося здійснення терористичних актів. Пожвавлення народницької утопії було супутником революційної кризи, що наростала, як наслідок розвитку революційного селянського руху. Однією з ознак такого руху були селянські заворушення навесні 1902 р., які отримали особливий розмах у Полтавській і Харківській губерніях.³

Есери заперечували наявність будь-якої різниці між пролетаріатом і селянством, оскільки вони, як і інтелігенція, живуть коштом, зароблені особистою працею. У цьому теоретики нової партії йшли за соціалістами, які бачили відмітні ознаки різних класів суспільства згідно їх джерелу доходу. Згідно принципу «трудових доходів», есери створювали триєдиний клас: селянство — пролетаріат — інтелігенція. «Справжня соціалістична партія, — як було записано в одному з

¹ Шитюк М. М. Більшовицький терор у 20-х рр. XX ст. проти представників різних політичних партій і течій півдня України. Краєзнавство. 2001. № 1-4. С. 160–167.

² Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.

³ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917- 1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1969.- Т.1.- 152 с.; Т.2.- 204 184 с.; Т.3.- 160 с.; Т.4.- 192 с.

есерівських документів, — має об'єднати весь робітничий клас — народ: і трудове селянство, і найманих робітників і трудівників-інтелігентів, вчителів, фельдшерів, лікарів, письменників, тобто всіх, хто живе працею своєю, а не безтрудовим доходом».¹

Ще не закінчивши формування партії, не виробивши програми, есери заявили про своє існування передусім рядом терористичних актів. Так, 2 квітня 1902 р. о першій годині дня студент Київського університету Балмашев з'явився у формі генерал-ад'ютанта в Маріїнський палац, де розміщувалася Рада міністрів і, підійшовши до Сипягіна зі словами, що привіз йому пакет від великого князя Сергія Олександровича, вбив його двома пострілами впритул. Наступного дня Бойова організація та ЦК есерів випустили прокламації «До всіх підданих російського царя» та «До всього робітника народу від партії соціалістів-революціонерів» з поясненнями мотивів терористичного акту.²

Потім Бойова організація провела 29 липня 1902 р. невдалий замах на харківського генерал-губернатора І. В. Оболенського у саду «Тиво́лі». Безпосередній виконавець Хома Качура кілька разів вистрілив у губернатора, але губернатор отримав лише легке поранення, як і поліцмейстер Клавдій Інокентійович Безсонов, який знаходився поруч.³ Будучи затриманий, Качура назвав себе членом «Бойової організації партії соціалістів-революціонерів» і заявив, що діяв за її постановою. Організатор замаху Герш Ісаак Гершуні зумів утекти.

¹ Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — Т. 13. — С. 111-124.

² Партія соціалістів-революціонерів / О. Д. Бойко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-884163>.

³ Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. М., 1998

Хома Качура народився у родині селянина Київської губернії, і закінчивши сільську школу працював столяром у Катеринославі. За словами жандармського полковника Олександра Спиридовича, коли Гершуні знадобився виконавець для задуманого ним вбивства, то спочатку вибір його зупинився на відомому згодом Каляєві, але потім Гершуні, щоб надати замаху більш ідейний характер, вирішив доручити його комусь із робітників. Тоді й був розшуканий Качура, викликаний до Києва та познайомлений із Гершуні. Останній знайшов Качуру придатним для наміченого ним замаху і цілком підготував його до виступу. Гершуні наказав Качурі вирушити до Харкова, де його мав зустріти представник «розвідувального бюро», що вистежує губернатора і вручив йому браунінг на якому було написано: «За пролиту селянську кров. Бойова організація. Смерть царського ката», а також «Вирок харківському губернатору князю Оболенському» з підписом «Бойова організація партії соціалістів-революціонерів. С.-Петербург. 22 липня 1902 р. № 2». В ньому говорилося:

«Позбавлена в силу умов російського державного режиму можливість змістити і закликати до громадського суду князя Оболенського за всі скоєні злочини, глибоко обурена нахабним викликом, кинутим всій мислячій та трудовій Росії Миколою II, що висловив князю Оболенського за його розправу над селянами високу дяку, покладається громадянський обов'язок змістити князя Оболенського, як підтримуваного царем, єдиним, що залишився в її розпорядженні засобом, - смертю. Виконання вироку доручається члену «Бойової організації».¹

Після невдалого замаху, Хома Качура був ув'язнений у Шліссельбурзьку фортецю довічно замість смертного вироку, пом'якшеного государем. Не відсидівши й року, він виявив бажання співпрацювати з поліцією та видав

¹ Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992

житомирського есера Вейценфельда. Каторжні роботи Хомі Качурі у квітні 1904 р. замінили на поселення у Сибірі строком на десять років.¹

За цим терористичним актом виникла пауза, викликана хвилею арештів у Києві, Одесі, Москві, Петербурзі, Катеринославі.

Після замаху на Плеве у серпні 1904 р. було прийнято статут Бойової організації. У ньому було сформульовано завдання Бойової організації — боротьба із самодержавством шляхом терористичних актів, визначено її структуру та особливе становище в партії. Керівним органом Бойової організації був комітет, якому було підпорядковано її члени.

Наприкінці 1904 р. есери прийняли рішення про замах на київського генерал-губернатора Клейгельса. Давид Боришанський робітник з Білостока, був керівником Київського відділу Бойової організації і готував на нього замах, який закінчився невдачею. Підкоряючись провокатору Євно Фішелевичу Азефу, доповідав, що від початку його групу у Києві постійно переслідували неприємності. (Цікаво те, що Азеф із 1893 р. був агентом царської поліції і наприклад, у 1901 році видав поліції з'їзд есерів у Харкові та підпільну друкарню.) За планом Боришанського, есери Шпайзман та Школяр мали спостерігати за Клейгельсом і в належний час здійснити терористичний акт на Хрещатику. Але Шпайзман почав вмовляти Школяр не стежити за київським губернатором і переключити свою увагу на Д.Ф. Трепова і що справа доходить навіть до того, що він силою готовий їй заважати працювати.²

Повернувшись до Києва Б. Савінков, прямо поставив Школяр і Шпайзману питання, чи бажають вони брати участь у замаху на Клейгельса 15 чи 30 липня. Шпайзман відповів що на Клейгельса не піде і просив поручити йому вбивство

¹ Суслов А.Ю. Социалисты-революционеры в Советской России: источники и историография. Казань, 2007.

² Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

Трепова. Для Савінкова стала очевидним неспроможність справи, яку вони затіяли, так як влаштувати замах із однією Школяркою з багатьох причин він не хотів, а дати бомбу Зільбербергу він не мав права, вважаючи недоцільним при слабкості організації жертвувати найціннішим працівником для провінційної справи¹. Замах на Клейгельса так і не відбувся ні 15, ні 30 липня. Есери Шпайзман і Школярка не здійснивши замах, покинули Київ. Але відданість терору Школярки не похитнулася через кілька місяців і вже у січні 1906 р., у Чернігові було здійснено замах на життя Чернігівського губернатора Хвостова. Згодом виявилось, що його влаштували Маня Школьник та Арон Шпайзман. Бомба Шпайзмана не розірвалася, бомбою Школяра губернатора було поранено. Військово-окружний суд засудив Шпайзмана до страти, і він був тоді ж повішений; Школярка отримала 20 років каторжних робіт. Так вони закінчили свою революційну кар'єру².

У здійсненні терористичних актів, крім Бойової організації, брали участь бойові дружини, створені при Волинському, Одеському, Харківському та інших комітетах соціалістів-революціонерів.³

4 лютого 1905 р. соціаліст –революціонер І. П. Каляєв кинув у Кремлі бомбу в карету московського генерал-губернатора великого князя Сергія Олександровича, якого було вбито. Промова І. П. Каляєва на суді пролунала на всю Російську імперію, закликаючи есерів до боротьби. Його революційний шлях почався в Катеринославі, куди він був висланий на 2 роки під нагляд поліції у 1899 році. Саме там він вперше взяв участь в активній революційній роботі,

¹ Venturi F. Roots of Revolution. Нью-Йорк 1960; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук 1960;

² Кононенко А. А. Партия социалистов-революционеров в 1901—1922 гг. Проблемы историографии. — Тюмень: Вектор Бук, 2004. — 288 с. — ISBN 5-88131-383-6.

³ Сіталова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905 – 1907 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук / Н. О. Сіталова. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.

приєднавшись до місцевого комітету соціал-демократичної партії і приймав участь у підготовці замаху на життя місцевого губернатора Келлера.¹

У 1902 році Каляєв передивився свої політичні погляди і увійшов у зносини з соціалістами-революціонерами. Восени 1903 р. перебуваючи за кордоном він став членом бойової організації партії есерів і знаходився в повному розпорядженні Центрального Комітету.²

Створення Бойової організації за умов наростаючого революційного підйому призвело до посилення індивідуального терору.

Керівництво партії есерів прагнуло поширити свій вплив у військових частинах. Військові організації соціалістів-революціонерів були створені у Севастополі, Катеринославі, Єлисаветграді та інших містах на території України.³ Усі вони мали діяти під керівництвом Центрального військового бюро, завданням якого була підготовка військ до участі у збройному повстанні. Нарада військових організацій вказала, що пропагандистську та агітаційну діяльність в армії есери мали спрямовувати на організацію протестів проти військової дисципліни, за покращення солдатського побуту. Воно рекомендувало утримувати солдатів від «приватних виступів», які «можуть завдати шкоди спільній планомірній роботі». Проте нарада визнала за необхідне застосування терору всередині армії, причому члени військових організацій, які брали участь у терористичних актах, мали входити до складу відповідних бойових організацій.

Завдяки даним з архівних документів стало відомим про такий випадок⁴. У 1907 році агентурним шляхом були отримані відомості, що до села Григорівки, Григорівської волості, Катеринославської губернії прибув селянин Іван

¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп. 1. – Спр.28

² Гусев К.В. «Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции» М., 1975

³ Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996

⁴ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.3. – Спр.54.

Онуфрійович Іванов, який кинув військову службу завдяки сприянню партії соціалістів-революціонерів. Есери умовили Іванова, а також деяких інших солдатів, залишити службу і поповнити число дружинників, забезпечивши їх грошима і чужими паспортами. Іванов був відправлений в Орлово-Єленівську копальню, яка була розташована у південно-східній частині Донецького кряжу. Прослуживши деякий час там і на Буросівському руднику, Іванов вирішив повернутися на батьківщину до Григорівської волості, де й був затриманий. На допиті він вказав на те, що і на Буросівських копальнях, і на Орлово-Оленівських працює маса солдатів-втікачів із підробленими паспортами. Двоє осіб, що підговорили Іванова та його товаришів покинути військову службу, працювали в порту міста Севастополя і відвідували місцевий будинок зборів соціалістів. Ці збори зазвичай відвідували солдати і артилеристи, там їм вселяли думки покинути службу, не підкорятися військовій дисципліні, а головне не тільки не стріляти в страйкарів, а навпаки брати гарячу участь у таких з ними заходах.

Пропагандуючи тактику індивідуального терору, соціалісти-революціонери доводили, що «натовп» нібито безсилий проти самодержавства. Проти «натовпу» він має поліцію, проти революційної організації — поліцію і жандармерію, а ось проти окремих «невловимих» терористів йому не допоможе жодна сила. Особливо варто сказати про так званий аграрний терор¹. Під цим терміном, як пояснювалося в резолюції женецької групи соціалістів-революціонерів, малися на увазі «насильницькі дії проти майна або проти особистості економічних гнобителів селянства: захоплення майна, його підпал та інші форми пошкодження, вбивство поміщиків, збройні напади».

За приклад можна взяти інцидент який стався 5 листопада 1907 року у селі Авдотїно, Григоріївської волості Катеринославської губернії². До селянки А.Н.

¹ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. М., 1997

² Державний архів Дніпропетровської області. — Ф.469. — Оп.2. — Спр.32.

Молоткової, у власності якої була лавка, навідався невідомий чоловік і заявивши що через те, що вона і її чоловік багаті, вони мусять приготувати 1000 рублів на потреби партії соціалістів-революціонерів. В іншому випадку вони будуть засуджені місцевим осередком партії до смерті. Невідомий додав, що і він також є членом цієї партії. Чоловік Молоткової, що вбіг до лавки - Микола, продавець казенної винної крамниці І. Воронець та вчитель хутора Древицьких П. Сулімов затримали невідомого. Ним виявився А. К. Петрухін, стрілочник на Катерининській залізниці.

У тому ж 1907 році 21 травня був заарештований Миколай Матвійович Метельський, який був членом Горлівської групи соціалістів-революціонерів¹. Він був одним з головних організаторів протиурядової демонстрації, що відбулася в Горлівці 1 травня, а також брав участь у вирішенні питання щодо організації терористичного акту над командиром роти, що стоїть у Горлівці. Разом з іншим соціалістом-революціонером Волоховим організовував експропріацію. Павло Герасимович Волохов був вчителем Горлівського двокласного училища і був найбільш видатним революціонером у місцевому осередку. Саме він виступав організатором місцевих експропріацій на користь партії. Разом із Метельським планували збільшити кількість Горлівських есерів шляхом переродження місцевого осередку соціалістів-демократів у соціалістів-революціонерів. 21 травня вони брали участь у конференції, що проводилася у Горлівському лісі і були заарештовані після повернення з нього. Есери Волохов, Метельський, Кохов, Євсіков, Золотухін були ув'язнені в Бахмутську в'язницю.

Часто експропріації здійснювалися під прапором соціалістів-революціонерів, які всіляко їх заохочували, оскільки вони по-перше знесилювали уряд, якому вкрай були необхідні гроші для придушення народних повстань, а по-друге сама партія потребувала грошових коштів для закупівлі зброї та для друку прокламацій.

¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.469. – Оп.7. – Спр.87.

Проте прапором есерів часто зловживали різні темні особи, бандитські угруповання та навіть розшукова поліція. Щоб уникнути нерозуміння і нарікань на партію соціалістів-революціонерів, Дружківський осередок цієї партії висунув пропозицію про експропріацію виключно казенних грошей, приватна експропріація заборонялася¹. Особи, які не належали до партії, а лише користувалися її ім'ям при грабунку мали бути віддані революційному суду.

25 січня 1908 року відбувся збройний опір есерів у місті Бахмут². Маючи відомості від агентури Донського Охоронного відділення, що в ніч на 25 січня в одній із квартир Бахмута мають відбутися збори бойового осередку представників партії соціалістів-революціонерів у числі 4-6 осіб, наряд поліції разом з агентом охоронного відділення, перевдягнутим у форму городского о 7 годині ранку відправився до будинку Олександра Зінченка на Покровській вулиці. О 7 ранку 25 січня будинок був оточений нарядом поліції, але зайшовши лише в першу кімнату на поліцію обрушився залп пострілів з револьверів. Через сильний опір з боку революціонерів поліцейські чини були змушені відступити в передню, де був поранений околотний Памфілов у ліву руку вище ліктя пострілом з револьвера системи Браунінг.

Головною причиною чому представники поліції не могли надати рівносильний опір есерам полягала у зброї, яку вони використовували. Револьвери Нагана поліцейських чинів давали шість пострілів та вимагали постійного заряджання, а Браунінги зловмисників обсипали їх кулями без перерви. Саме через цю обставину пояснюються жертви зі сторони поліції.

Стрілянина по будівлі через товсті стіни не давала результатів і було віддано розпорядження про негайне надіслання військ для допомоги поліції. Революціонерам все ж таки вдалося прорватися через опір і вони розбіглися в

¹ Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992

² Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.46.

різні боки. Наздоганяти їх допомагав власник дохідного будинку Філіп Осипенко, Городовий Лаптев, який дістав поранення у груди і поранений у праве стегно городовий Гончаров. Сумісними зусиллями був затриманий есер Михайло Акимович Полустаков, який своїм опором і наніс вищезазначені поранення. На момент затримання Полустакову було 19 років і він походив з селянської родини Чернігівської губернії Мелінського повіту Невлянської волості села Дегтярівки. Під час затримання отримав легке поранення у праву руку.

У той же день городовими Микитою Бондаренко та Андрієм Каюденко на околицях міста було затримано другого революціонера за допомогою місцевих жителів. Ним виявився Єгор Федотович Безрукий, 20 років із Харківської губернії, Старобільського повіту, слободи Бондарівки. Під час затримання отримав вогнепальне поранення у двох місцях.

По причині того що іншим трьом зловмисникам вдалося втекти, для їх розшуку і надання допомоги місцевій поліції прибув взвод нижніх чинів 9 роти 55 піхотного полку під командуванням прапорщика Кошинського.

Вранці 25 січня 1908 року відбувся обшук конспіративної квартири бойовиків нарядом поліції у складі: пристава Дунаєвського, наглядача Памфілова, 12 городових. На квартирі соціалістів-революціонерів приставом був проведений ретельний обшук і таким чином знайдені: револьвери системи Сміта та Вессона, 3 кинджали, фотографія з двома молодими людьми з браунінгами в руках і лист у якому вказувалося прохання виконати поставлене завдання, проявити непохитну енергію та передати гроші представнику Комітету.

Внаслідок розшуку, в колонії Нью-Йорка було затримано селянина і соціаліста-революціонера Михайла Ходака. А на Щербинівській копальні були заарештовані поліцією Митрофан Зайцев та Йосип Мережко з простріленою рукою.

Як встановило слідство, Митрофан Савельєвич Зайцев був із міщан міста Мглини Чернігівської губернії і на момент затримання йому було 18 років. Другий есер, Йосип Мережко був із селян Курської губернії Фотежського повіту, села Брусового. Він являвся начальником бойового загону соціалістів-революціонерів і його осередок мав зв'язок з Нью-Йоркською організацією при заводі Олів'є. Керівником останньої був Микола Полянський, вже заарештований на час збройного опору у Бахмуті.

Група бойовиків за дорученням Комітету, у складі з 6 осіб прибула до Бахмута з метою пограбування грошей в одній із контор найближчої до Бахмута Соляних копалень. Ці гроші мали стати оплатою за п'ятнадцять готових бомб і 10 револьверів, які чекали на них у Нью-Йорку. Вони, маючи при собі зброю, ночували в будинку Удовенка на вулиці Покровській. Коли це стало відомо Донському охоронному відділенню, розпочалася підготовка поліцейських сил для їхнього затримання.

Після арешту всіх членів бойового загону партії соціалістів-революціонерів були проведені арешти та були затримані інші есери: У Нью-Йорку 19 осіб, у Костянтинівці 7 осіб, у Харламівці, Новій Величці та Деконівці 9 осіб, у районі Бахмута та його околицях 7 осіб, всього 42 особи.

Згідно Пам'ятної записки міста Катеринослава 1908 р., зазначалось наступне:

- Есерів Полустакова, Мережко і Зайцева стратити через повішення та позбавити всіх прав стану;
- Захарія Удовенка (квартирант, робітник макаронної фабрики Трахтерова – як співчуваючого віддати до Виправного арештантського відділення.
- Есера Михайла Ходака та Марію Удовенко (дружину Захарія Удовенка) суд виправдав за недоведеністю звинувачення.

Вирок був затверджений Командувачем Військами Одеського військового округу. Справу розслідував Олександр Михайлович Клінгенберг і камергер Крейтон.

Підсудних соціалістів-революціонерів було віддано Одеському Окружному Військовому суду Командувача військ Одеського військового округу за звинуваченням в участі розбійного нападу, належність до антиурядової організації і за збройний опір чинам поліції. Таким чином арештанти Полустаков та Зайцев 27 січня були повішені, а Мережко отруївся у в'язниці.

Проте терор умирав, і жодне рішення Комітету не могло вплинути на цю ситуацію. Протягом 1908 року були скоєні лише три терористичні акти. Цього ж року у Києві Д. Г. Богровим було вбито державного діяча П.А. Столипіна. Д. Г. Богров будучи анархістом, тісно спілкувався із соціалістами-революціонерами і співпрацюючи з охоронним відділенням до 1910 року, видав низку анархістів та есерів, отримавши за це грошову винагороду¹.

Вступ Росії у першу світову війну - перервав революційний підйом і змусив соціалістів-революціонерів, як і інші політичні партії, визначити своє ставлення до неї. Більшість есерівських організацій на території Поволжя і Уралу, змінивши своїм колишнім антивоєнним заявам, підтримали соціал-шовіністичні позиції і вирішили відмовитися від будь-якої революційної діяльності, щоб не завадити уряду довести війну до «переможного кінця»².

Водночас у перші дні війни в есерівських організаціях на території України, особливо в таких великих містах як Харків, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Миколаїв і Київ переважали інтернаціоналістські настрої. При цьому якщо в перші місяці антивоєнні виступи мали місце в 7 організаціях, що випустили 14

¹ Винниченко В. Відродження нації, т. I — III. К. Відень 1920; Шаповал М. Рев. соціалізм на Україні. Відень 1921;

² Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

антивоєнних листівок, то в 1915 р. таких організацій стало 11, а кількість листівок збільшилася до 37197. Так відразу ж виявились розбіжності усередині¹.

У цілому партія соціалістів-революціонерів у роки війни не зміцнила свого становища, так як в ній була відсутня єдність, її організація була слабкою, а члени роз'єднані. Як і інші партії, які виступали проти самодержавства, соціалісти-революціонери, особливо їхнє ліве крило, зазнавали багато репресій.

Так Охоронне відділення доповідало у звіті за 1916 рік: «Щодо партії соціалістів-революціонерів, то, за даними департаменту поліції, такої на території Російської імперії не існує»².

Найбільш активним осередком партії соціалістів-революціонерів на території України безперечно являвся саме Катеринославський осередок, який виник на початку XX сторіччя. Першими архівними документами, які вказують на існування партії саме в Катеринославі, є документи з фонду Канцелярії Катеринославського губернатора. Ці документи датуються 1908 роком, хоча з їхнього змісту стає очевидним, що осередок партії есерів існував у місті і раніше. Організатором місцевої партії в документах називається лікар Антон Іванович Нещеретов, який очолив відроджений після ліквідації комітет партії соціалістів-революціонерів³. Саме з цією задачею він у 1908 році прибув до Катеринослава з Одеси. Через те, що багато місцевих соціалістів-революціонерів було заарештовано, комітет під керівництвом Нещеретова постановив організувати 29 квітня 1908 р. масову втечу з Катеринославської губернської тюрми політичних арестантів. Окрім цього, за ініціативою Нещеретова Комітет постановив помститися місцевим чинам адміністрації низкою терористичних актів за

¹ Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.

² Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968.- 229 с.

³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.39.

«вбивство товаришів». Мав відбутися вибух бомби і встановлена «пекельна машина» в готелі «Франція».

Завдяки агентам охоронного відділення плани Комітету були зруйновані, а самі члени місцевої партії були заарештовані жандармським управлінням. Докази проти лікаря Нещеретова були засновані на точних агентурних відомостях. В його записній книжці малися примітки щодо кількості тюремної охорони в різних місцях утримання політичних в'язнів, замаскованих під видом статистичних даних про число епідемічних хворих в різних тюрмах Катеринославської губернії.

Серед інших заарештованих есерів Катеринославщини була Олена Андріївна Пацкова, селянка с. Петриятенки, Чернігівської губернії. Як один з найактивніших представників партії вона надавала свою квартиру для тимчасових зупинок есерів з інших міст і губерній.

8 жовтня 1908 року поліції стало відомо, що почалась підготовка есерами нової спроби організації втечі з-під варти політичних арештантів з Катеринославської тюрми. Через це було вирішено вислати Нещеретова за межі Катеринославської губернії, як потенціального керівника саботажу, який міг б відновити минулі зв'язки і налагодити революційну роботу. При цьому, А.І. Нещеретов з причини його вкрай хворобливого стану був відправлений не на каторгу, а просто виселений з міста. Як зазначено в аналізованих документах, О. А. Пацкова “з причини своєї безграмотності” була випущена з тюрми та заслана до Вологодської губернії.

Насправді план масової втечі з Катеринославської губернської тюрми політичних в'язнів мав багато шансів на успішну реалізацію згідно архівних документів з Катеринославської палати кримінального суду (фонд 368).

У Дніпровському архіві зберігається доповідь начальника охоронного відділення губернатору Катеринослава датована червнем 1908 року¹.

У цій доповіді начальник охоронного відділення інформую губернатора про те, що ротмістром Прутенським та начальником охоронного відділення було вжито всіх заходів для охорони особистості Катеринославського Тюремного Інспектора Статського радника Малами від замаху, підготовленого проти нього місцевими революціонерами. Вказаний замах являється йому помстою як вищому представнику в Катеринославі тюремного відомства, а також за події, що відбулися в Катеринославській Губернській в'язниці 29 квітня 1908 року. Враховуючи цю ситуацію, начальник охоронного відділення просить губернатора забезпечити приміщення тюремної інспекції надійною охороною, оскільки тепер така зовсім відсутня.

У документі акцентується увага на відсутність гідної охорони та безперечна наявність в революційному середовищі дуже сильного озлоблення проти всіх осіб тюремного відомства і особливо чинів цього відомства в Катеринославі. Всі ці фактори, за словами начальника охоронного відділення, можуть призвести до дуже сумних наслідків у майбутньому, так як серед екзальтованої катеринославської соціал-революційної молоді може легко виникнути спокуса принести бомбу або пекельну машину, користуючись цілковитою свободою доступу до приміщення тюремної інспекції. І навіть може знайтися кілька таких революціонерів, які б ризикнувши вторгнутися в це приміщення, перестріляли б в ній службовців і під час викликаного цією подією переполоху дали б змогу значній частині арештантів безкарно сховатися.

Тим більше, що позаду флігеля де розміщується тюремне відділення розташований будинок, в якому знаходиться приватна єврейська майстерня, а

¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.368. – Оп.4. – Спр.12.

збоку за парканом є канава, яка б перешкоджала переслідуванню злочинців, що втекли.

Підбиваючи підсумки, начальник охоронного відділення зазначав, що беззахисність тюремної інспекції робить план зробити там якийсь терористичний акт неймовірно привабливим не тільки в очах соціал-революціонерів, а й навіть для пересічної революційної маси.

У 1909 році Катеринославський комітет партії був відновлений, його членами стали: міщанин Ілля Іванович Продайко, зубний лікар Пауліна Абрамовна Штоф, міщанка Єва Моїсеївна Прудовська, дворянка Олександра Семенівна Щетинська¹. Але доволі скоро члени організації були викриті і деякі з них були відправлені на каторгу строком на п'ять років.

Осередок соціалістів-революціонерів на території Катеринослава був доволі численним і організованим, що не могло не викликати великого занепокоєння у поліції. Через це, у місті діяли багато агентів розшукового та охоронного відділень. Згідно протоколу начальника розшукового відділення, який нині зберігається у фонді 444 Катеринославського міського поліцейського управління стає очевидним що розшук і затримання есерів іноді доходило до повного абсурду².

У 1908 році начальник розшукового відділення Катеринославської міської поліції Нецевський отримав агентурні відомості про те, що 28 травня 1908 року о 7 годині вечора поїздом з міста Катеринослава повинен виїхати до міста Верхньодніпровськ молодий чоловік на ім'я Йосип везучи з собою бомбу. У відомостях було зазначено, що Йосип їхав до Верхньодніпровська з метою вимагання від мешкаючого там торговця Немирівського 1000 рублів.

¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.97.

² Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.26.

Для цього помічник начальника розшукового відділення Доценко, разом із агентами довіреного ним відділення Назаревським, Романовим та Ісаєвим вирушили на вокзал міста Катеринослава і перед відходом поїзда на станції Верхньодніпровськ, затримали молодого чоловіка з невеликою валізою у правій руці, в якій знаходилася бомба. Чоловік із бомбою був негайно доставлений до розшукового відділення.

Затриманим виявився Йосип Давидович Новопрущкий, 21 року, міщанин Віленської губернії, на момент затримання поліцією проживав в Катеринославі на Середній Підгірній вулиці в будинку Індурського № 26. Кілька днів тому Йосип познайомився в Катеринославі на Трамвайній вулиці у годинникаря Павлоцького з двома молодими людьми, які представилися Ванькою та Яшкою. Йосип запропонував їм поїхати до Верхньодніпровська та забрати у торговця Немирівського 1000 рублів, а потім після цього вирушити до міста Переяслав де здійснити експропріацію для потреб соціал-революційної партії. У Переяславі Новопрущкий, Ванькою, Яшкою і деякими іншими есерами мав здійснитися акт експропріації грошей з поштового перевезення. За його словами, він володів відомостями отриманими від службовця пошти, скільки повезуть грошей. Він сподівався що везти будуть 60 тисяч, а охоронятимуть їх всього три людини. Згідно плану Йосипа, на гроші отримані від Немирівського вони купили б собі 4 браунінга і патрони для пограбування поштового перевезення, а бомбу він бере, щоб у разі арешту її кинути і не датись живим у руки поліції.

Але Новопрущкий навіть не здогадувався, що його нові знайомі являлися агентами розшукового відділення і під прикриттям вистежували соціалістів-революціонерів в Катеринославі. Він думав, що це зовсім сторонні люди і сам хотів здати їх начальнику охоронного відділення, розраховуючи отримати за цю справу до 50 рублів. Справа в тому, що Йосипу доводилося вже отримувати від

охоронного відділення винагороду за надані їм різні відомості про есерів. Як наприклад, до цього він отримав від начальника охорони відділення до 30 рублів.

Отже Йосип Новопрущий, бажаючи отримати винагороду, затримав агентів розшукового відділення, які видавали себе за есерів і в свою чергу сподівалися що Новопрущий виведе їх на інших соціалістів-революціонерів.

В архівних документах зберігається багато й інших кримінальних справ, в яких міститься інформація про велику кількість соціал-революційних угруповань в різних повітах Катеринославської губернії. Найбільша кількість таких справ спостерігається у Слов'яносербському повіті.

Таким чином, в умовах російського імперіалізму набула сили нова політична течія, яка в майбутньому мала стати однією з головних політичних сил після падіння царизму. Велика кількість активних осередків партії соціалістів-революціонерів народилась саме на території України. Їхня специфіка та роль у есерівському русі загалом мала великий вплив під час подій Лютневої та Жовтневої революцій.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У БЕРЕЗНІ - ЖОВТНІ 1917 РОКУ

Після Лютневої революції 1917 року, в умовах відкритої політичної конкуренції, партія соціалістів-революціонерів (ПСР) набула значного впливу як у Росії, так і в Україні. Її місцеві організації відігравали активну роль у формуванні нового політичного ладу. Політична свобода весни й літа 1917 року сприяла стрімкому зростанню кількості прихильників есерів¹. Якщо в травні 1917 року чисельність загальноросійської ПСР становила понад пів мільйона осіб, то вже до листопада того ж року вона зросла до 700 тисяч, незважаючи на розкол і утворення партії лівих есерів. Для порівняння, більшовиків на той час було близько 400 тисяч.

Після повалення самодержавства до політики потяглася величезна кількість обивателів, мільйони дрібних господарів, що стояли між буржуазією та пролетаріатом. У лави соціалістів-революціонерів ринули, як їх іронічно іменували в самій партії, «березневі есери» — інтелігенти, чиновники, офіцери, дрібні торговці, які за своїми політичними настроями часто майже не відрізнялися від кадетів.

Україна також стала одним з осередків впливу есерівської партії. Тут вона нараховувала до 300 тисяч членів, з особливо великою чисельністю в Катеринославській губернії, де влітку 1917 року її лави поповнило близько 100 тисяч осіб, а також у військах Південно-Західного та Румунського фронтів. Партія діяла переважно в межах парламентської демократії, підтримувала ідею політичної боротьби через вибори та участь у представницьких органах².

¹ Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968.- 229 с.

² Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX —початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття — лютий 1917 р./ Б. І. Андрусишин (відп. ред.). — К., 1999. — 248 с.

З середини липня 1917 року есери мали своїх представників як в Українській Центральній Раді, так і в Генеральному секретаріаті — першому українському уряді. Під час виборів до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися 12 листопада 1917 року, ПСР здобула беззаперечну перемогу в масштабах усієї колишньої Російської імперії, отримавши майже половину депутатських мандатів — 370 із 745. В Україні, що тоді входила до складу автономної УНР, російські есери посіли друге місце після українських соціалістичних партій, значно випередивши більшовиків за кількістю голосів.

Сказане вище зовсім не означає, що зростання партії есерів мало суто стихійний характер. Вміло використовуючи сприятливу обстановку та настрої мас, застосовуючи найрізноманітніші методи, у тому числі й відверто демагогічні, на кшталт обіцянки дати кожному селянинові 30 десятин землі, керівництво партії розгорнуло вербування нових членів. Характерна в цьому плані діяльність есерів на території Харківської губернії, де їх вплив був порівняно сильним¹. За півтора місяці після перемоги Лютневої революції місцеві есери поширили серед населення 40 тис. листівок, 14 тис. газет та 10 тис. брошур. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії група агітаторів-есерів об'їхала 30 селищ, де обіцяла селянам дати землю та закликала їх вступати до партії.

Есерівські керівники бачили, що до них у партію йдуть насамперед селяни, службовці, міщани. Проте не можна вважати, що есери не мали жодного впливу серед робітників. До есерівської організації записалося 300 осіб на Київському пивному заводі Карла Шульца, а на Юзівському металургійному заводі кількість

¹ Молчанов В.Б. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 в Україні [Електронний ресурс] . URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsiia_1905

есерів сягнула близько 1500 чоловік. На території Катеринослава чисельність більшовиків і есерів була майже однакова.¹

Навесні 1917 р. партія соціалістів-революціонерів стала масовою. За одними даними, на всій території Російської Імперії вона налічувала близько 400 тис. членів, за іншими - близько 700 тис.²

24 лютого 1917 р. на підприємствах Петрограда почалися вибори до Ради робочих депутатів, а вдень 27 лютого есери-меншовицькі депутати Державної думи, що зібралися в Таврійському палаці, і члени робочої групи Центрального військово-промислового комітету проголосили себе Тимчасовим виконавчим комітетом. Його головою було обрано меншовика Чхеїдзе, а заступниками — меншовик Скобелев та есер Керенський. Комітетом, було укладено угоду, яка передбачала здійснення деяких демократичних перетворень: оголошення повної амністії з усіх політичних та релігійних справ; встановлення політичних свобод; скасування всіх станових, національних та релігійних обмежень; скликання на основі загального та рівного виборчого права Установчих зборів; організацію народної міліції із підпорядкуванням її органам місцевого самоврядування; проведення демократичних виборів до органів місцевого самоврядування³.

Більшовики вважали доцільним перехід усієї повноти влади до Рад, незважаючи на те, що більшість у них належала меншовикам та есерам. Встановлення єдиновладдя Рад означало б компроміс більшовиків із непролетарськими партіями, оскільки за наявності есери-меншовицької більшості це було б диктатурою пролетаріату. Тим часом лідери есерів і меншовиків не виявляли жодного бажання піти на запропонований більшовиками компроміс, розірвати блок із кадетами, з буржуазією та віддати всю владу до рук Рад.

¹ Любовець О.М. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. з- К.:Основа, 2005.-311с.

² Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. М., 1997

³ Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. М., 1998

Позиції есерів у аграрному питанні були дуже хиткими. Тому президія з'їзду внесла пропозицію обмежитися прийняттям загальної резолюції. Так, партія, що іменувала себе селянською, фактично відмовилася від здійснення найбільш революційно-демократичної вимоги своєї програми.

Скликаючи III з'їзд, керівництво соціалістів-революціонерів ставило однією з цілей зміцнення єдності партії, розрізненої в передреволюційні роки. Певною мірою ця мета була досягнута. Водночас з'їзд показав, що внутрішньої єдності у партії есерів немає¹.

Після свого III з'їзду есери посилили нападки на більшовиків, причому у ряді випадків застосовували методи, що виходили за межі ідеологічної боротьби. Більшовикам доводилося вести боротьбу з есерами і в Радах, і в земельних комітетах, і в міських думах, і в земствах, і в інших державних та громадських організаціях та установах, причому дедалі частіше перемога залишалася за більшовицькою партією². Есери, займаючи «середню» позицію, звинувачували більшовиків у тому, що вони своїми крайнощами «допомагають контрреволюції», і водночас визнавали контрреволюційність кадетської партії, з якою перебували у коаліції.

Спливав четвертий місяць революції, проте загальнонаціональна криза дедалі більше розросталася і поглиблювалася. Головне завдання вожді есерів бачили у тому, щоб утримати більшовиків від боротьби за владу. Поки не скінчилося двовладдя і тривали коливання дрібнобуржуазної демократії, більшовики не порушували питання про збройне повалення Тимчасового уряду. Але двовладдя, як перехідний період у революції, не могло тривати вічно. Воно мало скінчитися

¹ Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992

² Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996

або на користь Рад, або на користь буржуазії. Кінець двовладдя, а разом з ним і мирного періоду революції настав у результаті третьої, липневої кризи¹.

4 липня 1917 року на засіданні Виконавчого комітету робітничих, солдатських та селянських рад фракція есерів запропонувала визнати Тимчасовий уряд «урядом порятунку батьківщини та революції». 6 липня Виконавчий комітет виніс рішення про створення нової коаліційної влади, а 9 липня голосами есеро-меншовицької більшості було прийнято резолюцію, яка оголошувала Тимчасовий уряд «урядом порятунку революції» і визнавала за ним «необмежені повноваження». Двовладдя скінчилося і у результаті влада повністю зосередилася у руках Тимчасового уряду, на чолі якого став Керенський.

Новий коаліційний уряд став на шлях терору, який вилився у град репресій проти революційних робітників, солдатів, селян, а також на більшовицьку партію. На фронті почали діяти військово-польові суди і було введено страту².

Міністр внутрішніх справ Церетелі у своїх циркулярах 18-21 липня 1917 р. узаконив репресії у найжорстокіших формах як природний метод взаємовідносин уряду із селянами. Капіталісти закривали заводи та викидали на вулицю десятки тисяч робітників.

На місцях есери використовували для боротьби з революційним рухом органи місцевого самоврядування. Користуючись одержаним на муніципальних виборах 1917 р. більшість голосів вони обійняли виборні посади комісарів, начальників міліції, голів земських управ і земельних комітетів.

Партія соціалістів-революціонерів широко використовувала для підтримки Тимчасового уряду та боротьби проти більшовиків свій партійний апарат та печатні засоби. Її газети «Народ», «Селянський союз» та інші посилено

¹ Суслов А.Ю. Социалисты-революционеры в Советской России: источники и историография. Казань, 2007.

² Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

намагалися нав'язати читачам, ніби більшовики надають дезорганізуючий вплив на маси, перешкоджають нормальному розвитку революції¹.

З кожним днем Тимчасовий уряд і підтримуючи його есерівські лідери втрачали довіру селян. Селянство не хотіло погоджуватися з їхніми доводами та чекати на вирішення земельного питання Установчими зборами. Доведене до останньої бідності, зруйноване війною, воно піднімалося на боротьбу землею. Так, після липневих подій селянський рух переростає у селянське повстання. У липні 1917 р. кількість «земельних правопорушень» зросла до 1122, у тому числі захоплень і розгромів поміщицьких садиб - 236314. У серпні тільки в одній Київській губернії було зареєстровано 152 захоплення ярів землі, 16 захоплень маєтків та 58 розгромів садиб².

Довіра трудящих до партії есерів падала дедалі швидше, від неї відходили як робітники, так і дрібна буржуазія. Процес більшовизації йшов бурхливими темпами. Слідом за Петроградом та Москвою більшовицькі резолюції ухвалили Ради Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст³. У Севастопольській Раді на початок жовтня есери втратили половину місць, а кількість більшовиків збільшилася з 14 до 60 осіб.

Цей процес наклав відбиток і на положення всередині партії есерів. Стало помітно погіршуватись загальний стан партійних організацій; почастишали випадки, коли окремі соціалісти-революціонери та цілі організації висловлювали недовіру своєму ЦК та виходили з партії; різко впала партійна дисципліна.

Процес розпаду есерівських організацій відбувався повсюдно. На Катеринославському губернському з'їзді соціалістів-революціонерів зазначалося,

¹ Venturi F. Roots of Revolution. Нью-Йорк 1960; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук 1960;

² Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – Київ: Смолоскип, 1996. – 124 с.

³ С. Черномордик «Эсеры: Партия социалистов-революционеров». — Харьков: Пролетарий, 1929. — 61 с.

що місцева есерівська організація переживає глибоку кризу і число її членів впало з 1000 до 400 людей¹. Також зазначалося, що зростає кількість більшовицьких організацій, на бік яких сотнями переходять робітники-есери.

Весь перебіг подій показував, що партія соціалістів-революціонерів зазнає політичного банкрутства. В наявності були і розвал багатьох організацій, і розчарування у своїй партії, і пасивність її членів, і втрата впливу мас. При цьому есери, які вважали себе «селянською партією», втрачали підтримку не тільки у містах, а й у селі. Серйозною ознакою політичного банкрутства есерів була внутрішня криза партії. Говорити про єдину партію соціалістів-революціонерів фактично було вже неможливо. По суті, на політичній арені виступала вже не одна, а дві партії есерів.

Після перемоги Лютневої революції розбіжності у питанні ставлення есерів до Першої світової війни не згладилися, а, навпаки, загострилися². Лише на I конференції Петроградської організації соціалістів-революціонерів, що відбулася 2 березня 1917 р., було досягнуто відносної згоди між основною частиною партії та її лівим угрупованням.

Ідеологічна тріщина між лівими і правими есерами дедалі більш розширювалася, а подекуди вже в цей час окремі ліві осередки соціалістів-революціонерів пішли на пряме відокремлення від партії. Так, харківські есери в перші ж дні революції повідомили в ЦК, що «організація партії соціалістів-революціонерів на загальноміській конференції визнала себе поза партією есерів і назвала себе організацією партії лівих соціалістів-революціонерів інтернаціоналістів». У жовтні 1917 р. у Харківській організації есерів лівих налічувалося 3 тис., а правих – тільки 100 осіб³. Але подібні відокремлення поки що не мали масового

¹ Юрій Шаповал. Українська революція: постаті й події (1917–1921). — Харків: Фоліо, 2007.

² Venturi F. Roots of Revolution. Нью-Йорк 1960; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук 1960;

³ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 — 21. Прага 1942;

характеру. Загалом ліві есери на той час були нечисленною групою, яка не мала значного впливу ні в самій партії, ні за її межами.

Протягом травня - червня 1917 р. лівоесерівські організації утворюються в Одесі, Миколайові і Ізмаїлі¹. На III з'їзді партії есерів, що відкрився 25 травня в Москві, ліва опозиція виступила вже значно сильнішою і організаційно зміцнілою. З усіх основних питань порядку денного — про ставлення до Тимчасового уряду та до війни, про аграрну політику та завдання партії — вона критикувала позицію ЦК.

Розвиток подій вів до загострення відносин між правою більшістю есерів та їх лівою опозицією. Невдоволення есерівських низів політикою ЦК, незадоволення мас, наростання опору трудящих Тимчасовому уряду спонукали лівих есерів до більш різких виступів проти керівництва своєї партії.

Чим ясніше бачився крах політики правоесерівського ЦК, тим швидше зростав у партійних організаціях соціалістів-революціонерів вплив лівого крила. Особливо посилювався цей процес після липневих подій та літньої хвилі селянських повстань. Зростанню впливу лівих сприяла і позиція, зайнята ними під час липневої кризи². На об'єднаному засіданні депутатів центральних виконкомів робітничих, солдатських та селянських Рад лівий есер Камков разом із представником більшовиків А.В. Луначарським підтримував вимогу делегацій заводів та фабрик Петрограда про відставку 10 міністрів-капіталістів та перехід всієї влади до Рад.

Після VII Ради партії становище у есерівських організаціях ще більше загострилося. Резолюцію лівої меншини було підтримано VII Петроградською міською конференцією есерів. Спиридонова, Камков, Трутовський, які виступили на ній, піддали критиці діяльність ЦК і зажадали розриву коаліції з кадетами, створення «однорідно»-соціалістичного уряду, передачі поміщицьких

¹ Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992

² Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968.- 229 с.

земель у ведення земельних комітетів. В Україні резолюцію проти збереження «коаліційної влади» прийняв Київський губком есерів¹.

Практично до жовтня 1917 р. усередині партії соціалістів-революціонерів склалася велика і впливова партія лівих есерів, чи, як вони офіційно себе іменували, партія лівих соціалістів-революціонерів інтернаціоналістів. До лівих есерів перейшла не тільки велика, але й найдіяльніша частина соціалістів-революціонерів. Суть розбіжностей між правими та лівими есерами складала не програмні, а тактичні питання. Ліві есери були більш ніж праві, послідовні у дотриманні основних положень та принципів програми.

Дотримуючись популярної серед селянства ідеї «соціалізації землі», ліві есери наполягали на негайному проведенні земельної реформи на основах зрівняльного землекористування, тоді як праві фактично відмовилися від безоплатної ліквідації приватної власності на землю². Об'єктивно революційно-демократичні вимоги лівих есерів збігалися із загальнодемократичними гаслами більшовиків, здійснення яких мало забезпечити завершення буржуазно-демократичної революції. Розбіжності у поглядах шляху вирішення цього завдання грали вирішальну роль. Лівим есерам було ясно, що, якщо вони виступатимуть разом із правими проти Радянської влади, маси їх не підтримають. Саме тут виявився вплив більшовиків, які попереджали, що якщо ліві есери протиставлять себе партії пролетаріату, вони втратять опору в селянстві і ізолюють себе від революції.

Позиції, зайняті лівими есерами напередодні Жовтневої революції, збігалися з настроями дрібнобуржуазних верств і тому забезпечили їм підтримкою значної

¹ Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — Т. 13. — С. 111-124.

² Політична історія України. XX століття.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002. — 2003. — Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст.. — 1917 р.) / Ю, А, Левенець (кер.), Л, П, Нагорна, М, С, Карамзіна. — 2002. — 424 с.

частини селянства, тоді як праві есери дедалі більше перетворювалися на генералів без армії¹. Уклавши блок із буржуазією на умовах, абсолютно неприйнятних для широких мас, лідери правих есерів намагалися лавірувати між політикою збереження коаліції та «лівою» партією. Це неминуче призвело їх до політичного банкрутства.

Коли таким чином були вичерпані всі можливості зберегти єдину партію і стала ясною неспроможність спроб всидіти на двох стільцях, ліві есери вирішили організаційно оформитися як самостійна партія. Було утворено Тимчасове центральне бюро лівих есерів, а 20 листопада відкрився І з'їзд партії, на якому були присутні 116 делегатів від 99 організацій. Він започаткував офіційне існування нової партії, що прийняла назву партії лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів).

Посилився процес розпаду правоесерівських організацій². У звіті Катеринославської організації есерів у ЦК повідомлялося, що з приходом до влади більшовиків «вплив партії соціалістів-революціонерів у місті та селі значно послабшав. Організації, під керівництвом більшовиків та лівих есерів, відійшли від нас».

У той самий час Лютнева революція відкрила можливість для легальної діяльності українських політичних партій. Першочерговим завданням для українських есерів стало офіційне створення партії та її організаційно-правове оформлення в Українську партію соціалістів-революціонерів. Як всеукраїнська партія вона оформилася 17–18 квітня 1917 року в Києві. На установчих зборах було ухвалено постанову про територіальну автономію України й скликання

¹ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – 112 с

² Партія соціалістів-революціонерів / О. Д. Бойко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-884163>.

Українських Установчих Зборів, а також вирішено домагатися націоналізації землі. Органами партії були: щоденник «Народня воля» і тижневик «Боротьба». Завдяки ефективній пропаганді УПСР здобула у виборах до всеросійських Установчих Зборів перевагу над іншими партіями (50 % всіх голосів в Україні). У повній залежності від проводу УПСР була Українська селянська спілка¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що напередодні Жовтневої революції при посиленні процесу розпаду російських правесерівських організацій і оформлення лівих есерів у самостійну партію, на території України народилась власна соціал-революційна партія, яка стала однією з найвпливовіших сил в Центральній Раді.

¹ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. М., 1997

РОЗДІЛ 3. ПАРТІЯ ЕСЕРІВ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ

Після революційних подій 1917 року в українському селі посилилися соціальні й політичні суперечності. Поглиблення радикальних перетворень, зокрема аграрна реформа, яка супроводжувалася насильницьким вилученням зерна, створенням комітетів бідноти (комбідів) і боротьбою з заможними селянами, викликало опір з боку частини сільського населення. Спершу, коли більшовицька влада ліквідувала поміщицьке землеволодіння, передала землю селянам і виступила за мир, значна частина дрібних власників її підтримала. Однак подальші дії радянського уряду, особливо після підписання Брестського миру, призвели до зростання невдоволення. Частина селян, які спочатку були лояльними до нової влади, почали чинити опір, що в окремих випадках набув форм збройного протистояння¹.

Навесні 1918 року партія правих есерів, очолювана Центральним комітетом, активізувала діяльність із метою зміни політичного режиму в Росії та повернення до парламентської моделі управління, зокрема через відновлення влади Установчих зборів. Ця діяльність мала кілька напрямів: з одного боку, праві есери намагалися обмежити вплив більшовиків, дестабілізувати роботу радянських інституцій і поставити під сумнів ефективність заходів радянської влади щодо подолання продовольчої кризи. З іншого боку — вони брали участь у збройній боротьбі проти більшовицького режиму, створювали підпільні організації, готували виступи та підтримували альтернативні органи влади, зокрема есеровілогвардійського спрямування.

¹ Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

Попри це, партія правих есерів на той момент залишалася легальною політичною силою, представники якої входили до складу Рад, включаючи ВЦВК. Проте ВЦВК ухвалив рішення про виключення представників правих есерів зі свого складу, аргументуючи це потребою захисту радянської влади в умовах зовнішньої та внутрішньої загрози, а також присутністю в Радах політичних сил, що, на думку більшості, прагнули її підризу. Ліві есери виступили проти цього рішення, вказуючи на відсутність переконливих доказів прямої участі правих есерів у змовницькій діяльності.

Попри це, ще до офіційного рішення ВЦВК у ряді міст — Харкові, Києві, Катеринославі та інших — представники правих есерів були виведені зі складу місцевих рад за ініціативи більшовиків, за підтримки місцевих лівих есерів.

Загальне зниження політичного впливу партії, розчарування в її стратегії та втрата підтримки серед населення призвели до значного відтоку членства. Зокрема, делегат Полтавської організації Дьяченко зазначив, що кількість есерівських осередків зменшилася вдвічі, і це скорочення відбулося одразу після скликання Установчих зборів.

Після підписання Брестського миру 3 березня 1918 року між більшовицькою партією і партією лівих соціалістів-революціонерів також почалися суперечки. Незабаром до розбіжностей щодо мирного договору додалися і зіткнення з приводу шляхів і методів боротьби з голодом¹. Імперіалістична війна і 8-місячне господарювання Тимчасового уряду, відторгнення від Радянської республіки окупованих німцями або захоплених білогвардійцями продовольчих районів викликали навесні 1918 р. важку продовольчу кризу, яка пояснювалася не тільки розрухою, а й труднощами з доставкою хліба.

¹ Venturi F. Roots of Revolution. Нью-Йорк 1960; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук 1960;

Фракція лівих есерів Харківської губернської Ради вийшла зі складу виконкому і відкликала своїх представників із усіх його відділів, але підтримки в губернії не зустріла. У Одеській і Миколаївській губерніях представники цієї партії у червні 1918 р. намагалися окремо від комуністів зібрати губернські з'їзди Рад, щоб отримати в них більшість¹.

Так само як у Москві, зазнали повної поразки спроби лівих есерів підняти заколоту в інших містах. Спробу збройного виступу у Миколаїві швидко ліквідували, а комітет лівих есерів, який схвалив дії свого ЦК і обіцяв йому підтримку «аж до терору», заарештовано. Спробу збройного заколоту було попереджено і в інших містах на території України². Рішення вступити на шлях збройної боротьби з Радянським урядом означало повний та остаточний розрив угоди між лівими соціалістами – революціонерами і більшовиками.

Відчуваючи хитке положення партії есерів на політичній арені, багато її лідерів кидають її на призволяще. Так есер Дмитро Іванович Попов втік на територію України і ставши анархістом, вступив у 1919 р. у банду Нестора Махно. Але отримавши посаду керівника контррозвідки, Попов вже у 1920 р. був заарештований у Харкові та розстріляний.

Лівий есер Блюмкін під різними прізвищами переховувався в районі Петрограда, а потім перебрався в Україну, де брав участь у боротьбі з німецькими окупантами. У квітні 1919 р. він добровільно з'явився до Київської ЧК і на допитах заявив, що не знав про есерівський бунт і не розцінював убивство Мірбаха як сигнал до повстання.

Водночас у деяких Радах, особливо там, де комуністи становили меншість, виключення лівих есерів відбувалося у гострій та важкій боротьбі. Так було,

¹ С. Черномордик «Эсеры: Партия социалистов-революционеров». — Харьков: Пролетарий, 1929. — 61 с.

² Енциклопедія історії України (томи 1–10) — НАН України.

зокрема, в Катеринославі, Києві та деяких інших місцях. Наприкінці 1918 р. ліві есери були представлені лише у 34 повітових Радах, де мали 160 депутатів з 805¹.

Проте картина буде неповною, якщо не сказати про те, чим займалися есери на радянській території. Їхня діяльність тут була ознаменована заколотами, антирадянськими змовами та терористичними актами. Соціалісти-революціонери, які свого часу проповідували індивідуальний терор як засіб боротьби проти самодержавства, тепер вирішили використати його для боротьби проти Радянського уряду.

На території України то тут, то там спалахували есери-білогвардійські заколоти, розкривалися організовані есерами антирадянські змови, які намагалися шляхом антибільшовицької агітації викликати невдоволення населення. Так у 1919 р. в Одесі ЧК було розкрито змову есерів та заарештовано 15 його учасників.

Доволі часто праві есери організовували антирадянські виступи спільно з лівими, які залишилися на позиціях свого ЦК і грали значною мірою авангардну роль. Але вже у січні 1919 року керівники лівих соціалістів-революціонерів відкрито проголосили за мету підготовку терористичних актів, повстань у селах і частинах Червоної Армії та зрештою збройне повалення більшовиків. Вони розгорнули широку агітаційну кампанію проти Комуністичної партії та диктатури пролетаріату. Контрреволюційні листівки лівих есерів були виявлені літом 1919 року у військових частинах в багатьох містах України і мали допомогти підняти заколоти проти червоноармійців².

Уфімська делегація утворила особливу групу, що отримала назву «Народ». Вона звернулася до членів партії соціалістів-революціонерів з листом, у якому засуджувалась тактика ЦК щодо Радянської влади та взагалі боротьба на два

¹ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. М., 1997

² Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;

фронти, яка привела партію до збройних виступів проти більшовиків. Таким чином, група «Народ» набагато реалістичніша, ніж ЦК есерів, оцінювала обстановку, що склалася. Вона визнала завоювання Жовтневої революції та керівну роль більшовиків у їх здійсненні, зрозуміла немислимість збройної боротьби з Радянською владою та зайняла більш важливу позицію щодо контрреволюції. Разом з тим дрібнобуржуазна соціальна природа та вантаж старих помилок та уявлень не дозволили її членам зайняти до кінця послідовну позицію захисту завоювань революції. Вони продовжували заперечувати правильність політики більшовицької партії та відмовлялися від політичної угоди з нею, залишаючись у таборі ідейно-політичних супротивників більшовизму.

Приєдналася до групи «Народ» і Миколаївська організація, яка мотивувала своє рішення тим, що «позиція, самостійно зайнята групою меншини щодо Радянського уряду та Червоної Армії, не тільки не суперечить основним принципам партійної програми, але і є прямою відповіддю на вимогу революційного моменту». Цілком перейшли на платформу групи «Народ» Одеська, Херсонська та деякі інші організації¹.

Харківська організація після триденного обговорення питання щодо ставлення до групи «Народ» та рішень IX Ради партії розпалася. Прихильники «народівців» більшістю голосів домоглися ухвалення рішення, в якому більшовики оголошувалися єдиною реальною революційною силою та пропонувалося розпочати партійну мобілізацію до Червоної Армії, увійти до радянських установ для технічної та господарської роботи. Після ухвалення цієї резолюції прихильники ЦК вийшли з організації.

У деяких есерівських організаціях на території України хоч і не відбулося розколу, проте посилювалося ліве крило². Уповноважений ЦК есерів доповідав,

¹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 — 21. Прага 1942;

² Винниченко В. Відродження нації, т. I — III. К. Відень 1920; Шаповал М. Рев. соціалізм на Україні. Відень 1921;

що у Київській організації та Всеукраїнському комітеті соціалістів-революціонерів дуже сильні ліві настрої. Лівіли й інші есерівські організації України, в них продовжувався організаційний та ідейний розвал. У листі уповноваженого ЦК з Катеринослава недвозначно вказувалося, що група «Народ» може мати успіх, особливо серед людей, що вагаються і не знають членом якої політичної партії вони хочуть стати. Не слід перебільшувати політичного впливу групи «Народ», проте вона зробила свій внесок у процес розпаду партії есерів і переходу частини її членів на позиції підтримки Радянської влади.

Криза партії есерів безперервно загострювалася і до кінця громадянської війни досягла апогею. За образним висловом її членів, вона танула, як свічка, запалена з обох кінців. Найбільш діяльна і активна частина соціалістів-революціонерів переходила на бік Радянської влади, а серед тих, що залишилися, панували розгубленість і апатія. «Дроблення партії соціалістів-революціонерів на низку самостійних груп, - писали херсонські есери, - завдало важкий удар основній партії, знесиливши її і порушивши рівновагу»¹.

У Катеринославській організації наприкінці 1919 р. «Різка впала віра в третю силу, і вона перебувала в майже повній бездіяльності, втрачаючи вплив на маси». У листопаді 1919 р. в Миколаєві залишилося лише 2 есери, які вели активну партійну роботу, і 5 осіб, які «не поривали активного зв'язку з партією»².

За інформацією Центрального управління надзвичайних комісій при РНК УСРР (Цупнадзвичкому), протягом 1920 року велися систематичні спостереження й арешти представників правих есерів, есерів-синдикалістів та есерів-

¹ Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.

² Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 111-124.

максималістів. У тих містах, де ці організації були найактивнішими, затримували як керівників, так і рядових членів. Зокрема, наприкінці серпня у Києві було заарештовано Всеукраїнську конференцію правих есерів, що активізувала діяльність і ухвалила низку політичних постанов. Катеринославська губернська ЧК також провела масові арешти відомих есерів, серед яких були член ЦК партії Іванов-Жданов Б.С., член Центрального бюро України Бейлін, члени місцевих партійних комітетів — Кошура, Ляскало, а також депутати Харківської міської думи — Стафанович, Плеський, Яхновський, Дробинко, Ришков та інші¹.

На конференції правих есерів у вересні 1920 р. делегати повідомляли, що вони ведуть роботу серед трудящих як безпартійні, створюючи різноманітні нелегальні організації. Ліві есери також намагалися виступати як безпартійні, щоб зберегти свою організацію «до кращих днів». У серпні 1921 р. у Києві було заарештовано групу лівих есерів підпілля, що мала конспіративну квартиру з друкарнею, запаси зброї та антибільшовицьку літературу. 5 жовтня 1921 р. ЦК РКП(б) зазначав, що робота есерів скрізь ведеться як підпільно так і відкрито. Більшість з них працює під виглядом безпартійних як у містах, так і в селах на території України².

Протягом наступних двох років завершилася агонія обох партій соціалістів-революціонерів. Вони втратили залишки своїх членів та припинили існування. У травні - червні 1923 р. пройшли конференції колишніх есерів, учасники яких заявили про свою відмову від цієї партії та бажання йти в ногу з Радянською владою та комуністами³.

Незначна група есерівських активістів, що залишилася в Росії, причаїлася в глибокому підпіллі і в 1923-1924 роках спробувала створити об'єднаний центр

¹ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920).- М.: Наука, 1966.- 455 с.

² Любовець О.М. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. з- К.:Основа, 2005.-311с.

³ Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992

правих та лівих есерів, пов'язаний із закордонними есерівськими організаціями. Дещо довше лунали есерівські голоси за кордоном, де лідери цієї партії, що емігрували з Радянської Росії, продовжували свою антирадянську діяльність. Есерівську еміграцію роздирали чвари і кожен із збанкрутілих вождів прагнув звалити на інших вину за поразку.

«Ми всі переможені Радянською владою, — з гіркотою визнавав один із ідеологів соціал-революційного руху, есер Б. Савінков. — Переможені і білі, і зелені, і безпартійні, і есери, і кадети, і меншовики. Переможені і в Москві, і в Білорусії, і на Кавказі, і в Україні, і в Сибіру. Переможені у боях, у підпільній роботі, у таємних змовах та відкритих повстаннях... Минуло сім років. Ми розпорошені. Ми живі трупи. А Радянська влада зміцнюється з години на годину».

Українські і російські есери мали спільне ідеологічне коріння, але суттєво відрізнялися за своїми цілями, національними орієнтаціями й практичною діяльністю в період революцій 1917–1921 років¹.

Аспект	Українські есери (УПСР)	Російські есери (ПСР)
Національне питання	Виступали за автономію або незалежність України, підтримували українську державність.	Дотримувались унітаризму, зберігаючи централізовану Росію.
Політична база	Українське селянство, інтелігенція, активні в Центральній Раді.	Російське селянство, міська інтелігенція, представники Тимчасового уряду.

¹ Гентош Л. Українська партія соціалістів-революціонерів: ідеї, діячі, історія. — Львів: Львівський університет, 2013.

Державницька політика	Працювали в урядах УНР, формували програми для побудови української держави.	Підтримували Тимчасовий уряд, згодом виступали проти більшовиків.
Мова, культура	Сприяли розвитку української мови, освіти, культури.	Російська мова і централістський підхід.
Період активності	1917–1921 рр., згодом розпорошені або емігрували.	1900-ті – 1920-ті рр., репресовані більшовиками після 1918 року.

Як вже було зазначено, партія була створена у квітні 1917 року в Києві¹. Програма УПСР поєднувала як соціалістичні, так і національні ідеї. До соціалістичних ідей можна віднести: передача всієї землі селянам без викупу, створення самоврядної селянської республіки, кооперативна економіка, загальне виборче право, соціальні гарантії та охорона праці. До національних: спочатку -автономія України у складі федеративної Росії, а згодом - повна незалежність, підтримка української мови, культури, освіти та українізація адміністрації та армії.

Партія мала популістський характер, її головною опорою було селянство, хоча активно підтримували й учителі, студенти, сільська інтелігенція.

УПСР була провідною партією в Центральній Раді². Партія активно підтримувала проголошення Української Народної Республіки (листопад 1917), а потім — Акту

¹ Юрій Шаповал. Українська революція: постаті й події (1917–1921). — Харків: Фоліо, 2007.

² Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. — К.: Наукова думка, 1997.

Злуки (22 січня 1919 року). УПСР виступала проти диктатури Павла Скоропадського і підтримала повстання Директорії, яка відновила УНР¹.

Після падіння Гетьманату в 1918 році УПСР зазнала внутрішньої кризи, пов'язаної з різними поглядами на подальшу політику. Так праві есери виступали за демократичну незалежну Україну і ринкову економіку, Центристи намагалися об'єднати різні крила в єдину силу, а Ліві есери (боротьбисти) виступали за співпрацю з більшовиками, підтримували ідею радянської влади на національній основі.

У 1919 році ліве крило створило окрему партію — Українську партію боротьбистів, яка згодом влилася в більшовицьку КП(б)У.

У 1920-х роках УПСР втратила політичну силу: УСРР (радянська Україна) була під повним контролем більшовиків, опозиційні соціалістичні партії заборонялися, багато членів УПСР були репресовані, емігрували або перейшли до більшовиків².

У еміграції діяли залишки партії, видавали газети, намагалися впливати на громадську думку, але значного впливу більше не мали.

УПСР була важливою політичною силою у період Української революції, тому що не тільки виражала інтереси селянства а й сприяла формуванню державницької ідеології. Окрім того вона поєднала соціальне і національне визволення та залишила по собі потужну ідеологічну спадщину українського соціалізму.

Таким чином, УПСР — яскравий приклад того, як українські політичні сили намагалися поєднати ідеї соціальної справедливості та національного

¹ Бевз Тетяна Анатоліївна Українська партія Соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика. К., 2005

² Любовець О.М. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. з- К.:Основа, 2005.-311с.

самовизначення. Її історія — це історія ідейної боротьби, компромісів, розчарувань і спроб побудови нової, справедливої України¹.

Хоча українські й російські есери мали спільні соціалістичні корені, українські есери (УПСР) формували окрему політичну силу, орієнтовану на побудову незалежної української держави, тоді як російські есери прагнули зберегти єдину Російську республіку. Це зумовило їхню політичну розбіжність і навіть протистояння в період визвольних змагань.

Досліджуючи тему Української партії соціалістів-революціонерів стає очевидним що в сучасній історіографії досі існує проблема у формулюванні різниці між борьбистами і боротьбистами.

Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), на відміну від більшості інших партій революційної доби, рідко ставала предметом окремих досліджень². Це значною мірою спричинено відчутним браком джерел – фонд Центрального комітету УПЛСР(б) в цілісному вигляді не зберігся, тож уявлення про діяльність партії доводиться складати за окремими фрагментами. Складність зведення розпорошених даних, а також менша, порівняно з інтересом до КП(б)У та українських національних партій, зацікавленість дослідників територіально українськими особливостями загальноросійського лівоесерівського руху, зумовили вкрай незадовільний стан досліджень про цю політичну силу. У той самий час її місце та роль у подіях 1918-1920 років не можна недооцінювати. Незаперечним є той факт, що протягом тривалого часу вона була третьою (а після поглинення КП(б)У боротьбистів – другою) за впливовістю партією на контрольованій більшовиками території.

¹ Бевз Тетяна Анатоліївна Українська партія Соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика. К., 2005

² Грік, С. І. (2014). Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

Відносини між лівими есерами (борьбистами) та боротьбистами протягом кількох місяців змінилися від співпраці та перемовин про можливе об'єднання в одну партію до доволі серйозного конфлікту, котрий тривав аж до моменту входження боротьбистів до КП(б)У. На початку 1918 року (в період першого встановлення влади більшовиків в Україні) лідери лівого крила УПСР (майбутні боротьбисти) робили публічні заяви про підготовку до злиття з боротьбистами.

Навесні 1919 р., під час Третього Всеукраїнського з'їзду рад, конфлікт між УПЛСР(б) та УПСР (комуністів) (таку назву взяла собі партія боротьбистів у березні того року) загострився¹. Представник боротьбистів Михайло Шелонін виступив із категоричним запереченням легітимності Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого більшовиками на однопартійній основі. Відповідаючи йому, представник полтавської організації боротьбистів Наум Калюжний наголосив на визнанні (точніше «прийнятті») цього уряду в тому складі, як його було створено, оскільки той був «пролетарським»².

У плані підкреслення глибини конфлікту між боротьбистами та боротьбистами становить інтерес також емоційне пояснення Наумом Калюжним неочевидного для багатьох учасників з'їзду розрізнення між цими політичними групами: «Різниця та, що „Українська партія соц.-революціонерів” є партією українських соціалістів-революціонерів, а „Українська партія „лівих соц.-революціонерів” – є партією лівих соціалістів-революціонерів, що називається „українською” дуже віднедавна. Це ті ліві есери, котрі у Великоросії гризлися з комуністами за владу. Їм це не вдалося. Частина з них самі виїхали, а частину вигнали, і ешелонами вони приїхали сюди – і тут

¹ Гентош Л. Українська партія соціалістів-революціонерів: ідеї, діячі, історія. — Львів: Львівський університет, 2013.

² Грік, С. І. (2014). Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

почали ту ж таки гризню (Гамір. Оплески)». При цьому до обвинувачень своїх колишніх союзників у «контрреволюційності» боротьбисти не доходили, зберігаючи поле для тактичних маневрів у майбутньому. Власне, така політика була доволі плідною – боротьбисти отримали 10% місць у обраному на цьому з'їзді ВУЦВК, а за місяць зайняли кілька важливих посад у Раднаркомі УСРР, тоді як боротьбисти задовольнялися нечисленним представництвом у радах на місцях¹.

У травні-червні 1919 року відбувся Третій з'їзд УПЛСР(б), котрий серед іншого розглянув проблему відносин боротьбистів із іншими партіями. На цьому ж з'їзді було ухвалено рішення партії боротьбистів про ставлення до Третього Інтернаціоналу (наголосимо, що він відбувся наприкінці травня 1919 року, тобто через два з половиною місяці після Першого конгресу Комінтерну). Далі боротьбисти, що цілком логічно для партії, котра в центрі своєї діяльності бачила інтереси селянства, наголосили на втягуванні цієї соціальної групи у революційну боротьбу².

24 жовтня 1919 року Російська делегація ЦК УПЛСР(б) (цю назву представництва партії у Москві вжито в документі) подала до Виконкому Третього Інтернаціоналу (ВККІ) заяву про вступ до цієї організації³. У той самий час керівні органи Комінтерну розглядали аналогічну заяву Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП(б), назва, яку УПСР(к) почала вживати 6 серпня 1919 р., після об'єднання з УСДРП(незалежних лівих)).

Заяву боротьбистів та додатки до неї (статут партії й матеріали з її історії) було підшито до однієї зі справ, присвячених УКП(б). Характерно, що ці документи

¹ Гірік, С. І. (2014). Боротьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917 — 20 рр., т. I — II. Відень 1921 — 22;

³ Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.

виявилися розпорошеними серед боротьбистських матеріалів. Питання про вступ УПЛСР(б), на відміну від кількаразово обговорюваного питання про приєднання до Інтернаціоналу боротьбистів, жодного разу не виносилося на розгляд Виконкому Комінтерну. Імовірно, мала місце звичайна помилка – працівники секретаріату організації могли не зрозуміти, що йшлося про дві різні партії зі схожими назвами. Цю думку підтверджують непоодинокі випадки подібної плутанини в Україні, де, власне, й діяли обидві групи.

Плутанина зберігалася навіть наприкінці 1919 – на початку 1920 року, причому помилок припускалися самі боротьбисти: у надрукованій 26 грудня в центральному органі УКП(б) статті «Українізація. Ще одна українська газета», присвяченій початку виходу україномовного видання боротьбистів «Трудове життя», останніх одного разу названо «боротьбистами»¹. У надрукованому на початку 1920 року окремою брошурою відкритому листі Володимира Затонського до ЦК УКП(б) щодо боротьбистів тричі помилково вжито назву «боротьбисти» (ці неточності автор виправив у переліку друкарських помилок).

Наприкінці 1919 року боротьбисти пішли на зближення з більшовиками, завдяки чому до Всеукраїнського революційного комітету було включено члена ЦК УПЛСР(б) Володимира Качинського². Протягом 1920 року партії боротьбистів та боротьбистів почергово об'єдналися з більшовиками на однакових умовах – індивідуальний прийом шляхом перереєстрації, зарахування партійного стажу з моменту організаційного оформлення цих партій як окремих політичних сил та включення їхніх представників до складу ЦК КП(б)У і місцевих парткомів.

¹ Юрій Шаповал. Українська революція: постаті й події (1917–1921). — Харків: Фоліо, 2007.

² Грік, С. І. (2014). Боротьбисти, боротьбисти і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

Відносини між УПЛСР(б) та УПСР/УПСР(к)/УКП(б) еволюціонували від співпраці та перемовин про об'єднання до відвертого конфлікту¹. Натомість, УПЛСР(б) та більшовики поступово зближувалися між собою.

Таким чином, відносини між борьбистами та боротьбистами еволюціонували від планів об'єднання до серйозного конфлікту, а намагання обох цих політичних сил стати членами Комінтерну виявилися невдалими. Загалом, партія есерів спочатку сформувалася як політична сила, що сповідувала ідеї радикального реформізму, але з часом втратила вплив і була витіснена з політичного життя. Однак для комплексного розуміння есерівського руху важливо проаналізувати не лише загальноросійський контекст, а й окремі етапи розвитку українських соціалістів-революціонерів. У цьому сенсі неможливо повноцінно дослідити історію есерів споріднених політичних формувань без розгляду діяльності Української партії соціалістів-революціонерів, яка відігравала важливу роль у національному і соціальному русі в Україні.

¹ Енциклопедія історії України (томи 1–10) — НАН України.

ВИСНОВКИ

Партія соціалістів-революціонерів виникла в Україні як відповідь на глибокі соціально-економічні труднощі, з якими стикалося переважна більшість населення — селяни та робітничий клас. Селяни, як прошарок суспільства, що становив основу аграрної України, переживав гостру нестачу земель, високі податки, експлуатацію поміщиків і недостатній рівень життя. А робітничий клас що переважав у таких індустріальних містах як Катеринослав, Луганське, Олександрівськ та багатьох інших знаходився під гнітом дванадцятигодинного робочого дня і низької оплати праці. Соціал-революціонери, спираючись на ці проблеми, стали активними організаторами селянського і робітничого руху, закликаючи до радикальних аграрних реформ, таких як розподіл землі між селянами та ліквідації поміщицького землеволодіння, а також до змінення умов праці на заводах і фабриках.

Їхня активність проявлялася у численних політичних процесах: есери брали участь у революційних виступах, громадянській війні, а також у політичній боротьбі за встановлення демократичного ладу. Вони виступали як одна з провідних політичних сил, що не тільки відстоювала права селян і робітників, а й формувала суспільну думку на користь соціальних змін та національної автономії. Таким чином, діяльність есерів мала значний вплив на політичне життя України початку XX століття, впливаючи на подальший розвиток національного руху та соціальних реформ.

В даній дипломній роботі велика увага приділялась Катеринославській губернії, яка стала одним із ключових регіонів діяльності есерів. Тут вони активно організовували селянські комітети, проводили агітаційну роботу на заводах і фабриках. Їх вплив сприяв посиленню революційної активності не тільки серед сільського і робочого населення, а також і серед інтелігенції. Події в

Катеринославській губернії відображають складність і динаміку політичної боротьби того періоду.

Діяльність есерів залишила помітний слід у політичній історії України, зокрема у сфері аграрних реформ та формуванні національної свідомості. Незважаючи на ліквідацію партії більшовицьким режимом, ідеї соціал-революціонерів сприяли розвитку демократичних і соціальних концепцій у наступних поколіннях. Вони також стали частиною історичного досвіду боротьби за національну автономію і соціальну справедливість. Партія соціалістів-революціонерів у різних губерніях України мала вагомий стимулюючий вплив на розвиток політичного життя регіонів і активізацію інших місцевих партій і рухів. Завдяки своїй орієнтації на інтереси селянства та соціальні реформи, есери стали своєрідним каталізатором для формування більш різноманітної політичної сцени, де з'являлися нові гравці, що почали більш активно виступати за національні права та соціальні зміни.

Їхня діяльність сприяла підвищенню політичної свідомості серед широких мас населення, особливо селян, які раніше були політично пасивними або обмежено залученими до суспільних процесів. Це змусило інші політичні сили, зокрема національні партії та соціалістичні рухи, більш серйозно ставитися до вимог селянства, враховувати їх інтереси у своїх програмах і політиках. У багатьох губерніях, таких як Катеринославська, Полтавська, Київська і Харківська присутність есерів активізувала суспільний діалог про необхідність аграрних реформ, автономії та демократизації, що стало поштовхом для розвитку політичного плюралізму.

Таким чином, соціалісти-революціонери не лише впливали безпосередньо на селянський і робітничий рух на території України, але й посилили конкуренцію ідеологій та партійних платформ, що формували нові тенденції в українському політикумі. Їхня присутність стимулювала поширення ідей соціальної справедливості, національного самовизначення та демократичних перетворень,

що в цілому сприяло подальшому розвитку політичної культури на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Любовець О.М. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. з-К.:Основа, 2005.-311с.
2. Молчанов В.Б. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 в Україні [Електронний ресурс] . URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsiia_1905
3. Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років / Голов. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. 6. – С. 45–74.
4. Осташко Т. Радянська репресивна політика щодо діячів українського національно-визвольного руху 1920–1922 роках / Т. Осташко // Студії з історії української революції 1917–1921 років: Зб. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Р. Я. Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наук.-пед. діяльн. / Голова редкол. В. Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 357–382
5. Партія соціалістів-революціонерів / О. Д. Бойко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-884163>.
6. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX –початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р./ Б. І. Андрусишин (відп. ред.). – К., 1999. – 248 с.
7. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – 112 с

8. Павко А. І., Сусоров С. В. Розповсюдження видань партії соціалістів – революціонерів у селах України (1905 – 1907 рр.) // Наукові праці з питань політ. історії. Міжвід. наук. збірник. – К., 1992. – Вип.173. – С.49 – 58.
9. Познанська, К. В. "Політична боротьба партії соціалістів-революціонерів (есерів) 1920–1921 рр. в Україні." Інтелігенція і влада. Серія: Історія 21 (2011): 160-171.
10. Політична історія України. XX століття.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – 2003. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст.. – 1917 р.) / Ю, А, Левенець (кер.), Л, П, Нагорна, М, С, Карамзіна. – 2002. – 424 с.
11. Сіталова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905 – 1907 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук / Н. О. Сіталова. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
12. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920).- М.: Наука,1966.- 455 с.
13. Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 111-124.
14. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово,1968.- 229 с.
15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917- 1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.1.- 152 с.; Т.2.- 204 184 с.; Т.3.- 160 с.; Т.4.- 192 с.

16. Шитюк М. М. Більшовицький терор у 20-х рр. XX ст. проти представників різних політичних партій і течій півдня України. Краєзнавство. 2001. № 1-4. С. 160–167.
17. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.
18. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. М., 1997
19. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. М., 1998
20. Гусев К.В. Рыцари террора. М., 1992
21. Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996
22. Суслов А.Ю. Социалисты-революционеры в Советской России: источники и историография. Казань, 2007.
23. Chernov V. The Great Russian Revolution. Нью-Гейвен 1936;
24. Бевз Тетяна Анатоліївна Українська партія Соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика. К., 2005
25. Винниченко В. Відродження нації, т. I — III. К. Відень 1920; Шаповал М. Рев. соціалізм на Україні. Відень 1921;
26. Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917 — 20 рр., т. I — II. Відень 1921 — 22;
27. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 — 21. Прага 1942;
28. Venturi F. Roots of Revolution. Нью-Йорк 1960; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук 1960;

29. О. Д. Бойко. Партія соціалістів-революціонерів // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 76. — ISBN 978-966-00-1142-7.
30. Кононенко А. А. Партия социалистов-революционеров в 1901—1922 гг. Проблемы историографии. — Тюмень: Вектор Бук, 2004. — 288 с. — ISBN 5-88131-383-6.
31. Гусев К.В. «Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции» М., 1975
32. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – Київ: Смолоскип, 1996. – 124 с.
33. С. Черномордик «Эсеры: Партия социалистов-революционеров». — Харьков: Пролетарий, 1929. — 61 с.
34. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. — К.: Наукова думка, 1997.
35. Юрій Шаповал. Українська революція: постаті й події (1917–1921). — Харків: Фоліо, 2007.
36. Гентош Л. Українська партія соціалістів-революціонерів: ідеї, діячі, історія. — Львів: Львівський університет, 2013.
37. Енциклопедія історії України (томи 1–10) — НАН України.
38. Гірік, С. І. (2014). Борьбисты, боротьбисты і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History;

39. Шрейдер С. Г. Партия социалистов-революционеров. Краткий очерк истории. — М.: 1925.
40. Hildermeier, M. The Russian Socialist Revolutionary Party before the First World War. — Oxford: Oxford University Press, 2000.
41. Фишман Л. Г. История партии социалистов-революционеров (1900–1920). — М.: Наука, 1991.
42. Сергій Кокін Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР): становлення, діяльність, трансформації (1905–1925). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008.
43. Романиця М. Українська партія соціалістів-революціонерів: ідейні засади, програма та політична діяльність (1900–1920 рр.). — Дисертація, Харків, 2010.
44. Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. — У 2 т. — Ужгород–Нью-Йорк: 1954.
45. Программы и уставы политических партий России. 1883–1917. — М.: 1990.
46. Охотин Н. Г., Рогинский А. Б. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Т. 1–3. — М., 1992–1998.
47. Андрейцова Е. Л. Социалисты-революционеры: идеология и политическая практика. — СПб., 2010.
48. Макин Р. Эсеры в революции: теория и практика террора. — М.: Центрполиграф, 2003.
49. Солдатенко В. Ф. Національна революція 1917–1920 років в Україні: концептуальні засади, перебіг, етапи. — К.: Либідь, 2019.
50. Панченко В. УПСР у політичному житті України (1917–1921). — Дисертація, Київ, 2005.

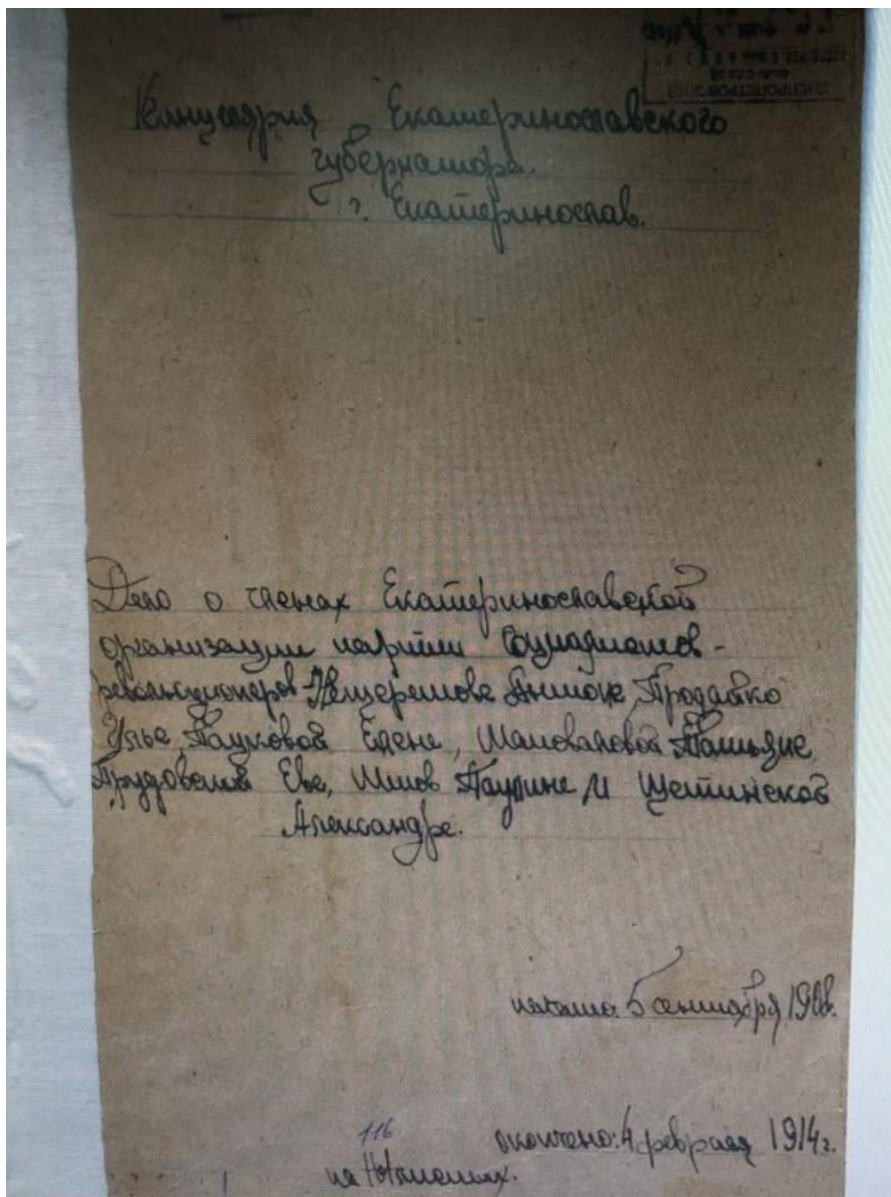
51. Василюк О. Ідеологія та політична практика УПСР у 1917–1921 рр. — «УІЖ», 2008, №2
52. Гринько Б. Українські есери: боротьба за селянську республіку. — К.: Темпора, 2022.
53. Кузик А. Політична еволюція УПСР у добу Української революції. — «Україна модерна», 2017, №3.
54. Програми і платформи українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
55. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: документи і матеріали. — Львів, 1996.
56. Мироненко О. Есери: між терором і парламентаризмом. — «З архівів ВУЧК-ГПУ», 1998.
57. Resis, A. The Right SRs and the Civil War in Russia. — Slavic Review, Vol. 26, No. 4 (1967), pp. 612–628.
58. Zuckerman, F. The Tsarist Secret Police and Russian Political Terrorism. — Palgrave Macmillan, 2010.
59. Костюк Г. Українські соціалісти в боротьбі за державність (1917–1920). — Нью-Йорк, 1954.
60. Oliver H. Radkey The Sickles under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Soviet Republic. — New York: Columbia University Press, 1963.
61. Leonard Schapiro The Russian Revolutions of 1917: The Origins of Modern Communism. — Basic Books, 1984.

62. Michael Melancon *The Socialist Revolutionaries and the Duma, 1905–1917.* — University of Wisconsin Press, 1990.
63. Anna Geifman *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917.* — Princeton University Press, 1993.
64. Abraham Ascher *The Revolution of 1905: A Short History.* — Stanford University Press, 2004.
65. Allan Wildman “The End of the Russian Socialist Revolutionary Party.” *Russian Review*, Vol. 25, No. 2 (April, 1966), pp. 147–163.
66. Marc Ferro “Les socialistes-révolutionnaires russes et la révolution de 1917.” *Annales historiques de la Révolution française*, 1975, No. 221, pp. 433–446.
67. Fritz Stern “Nationalism and Internationalism in Russian Socialism.” *Political Science Quarterly*, Vol. 76, No. 3 (1961), pp. 361–379.
68. Jonathan Daly *The Socialist Revolutionary Party and the Russian State, 1900–1907.* — PhD diss., Harvard University, 1986.
69. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.368. – Оп.4. – Спр.12.
70. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.28.
71. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.3. – Спр.54.
72. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.46.
73. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.39.
74. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.97.
75. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.444. – Оп.1. – Спр.26.
76. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.469. – Оп.2. – Спр.32.

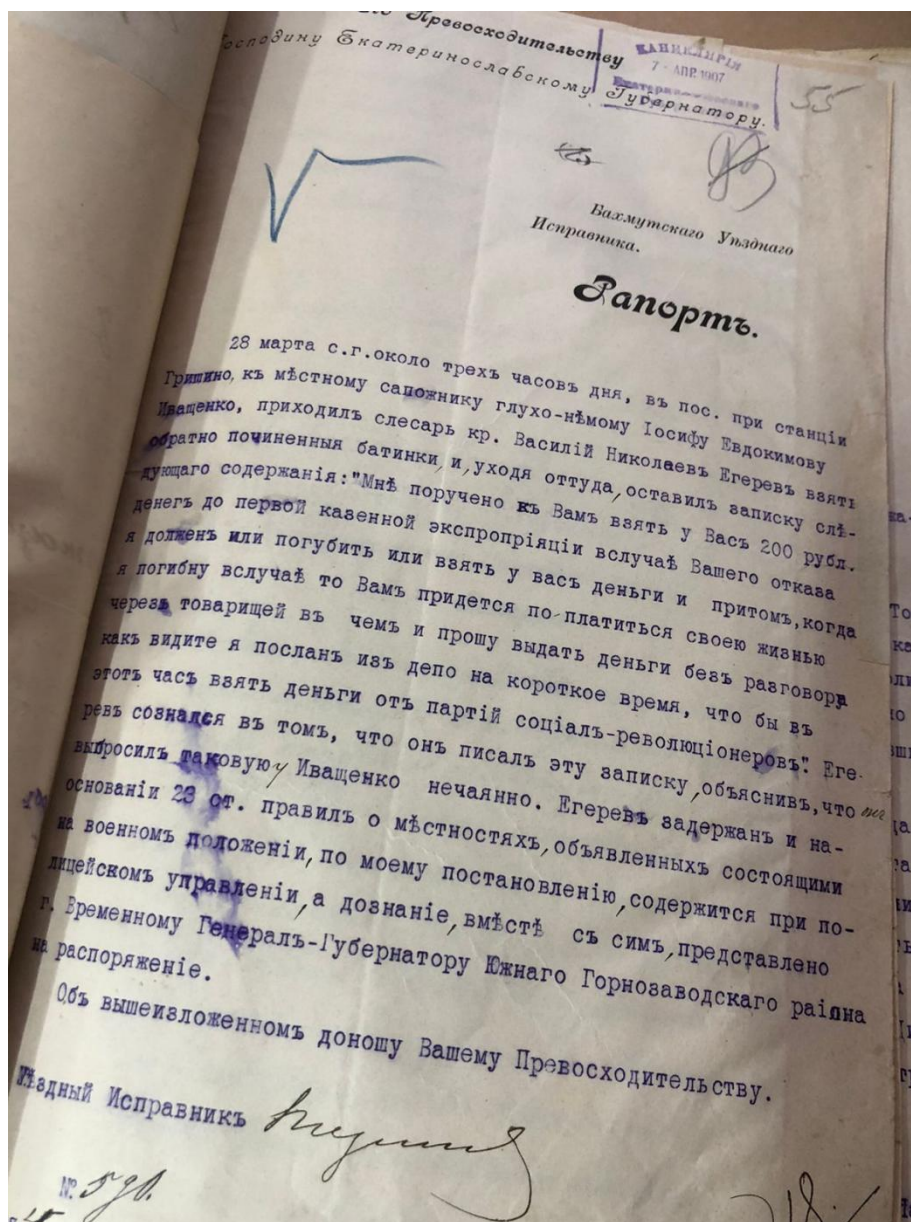
77. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.469. – Оп.7. – Спр.87.

ДОДАТКИ

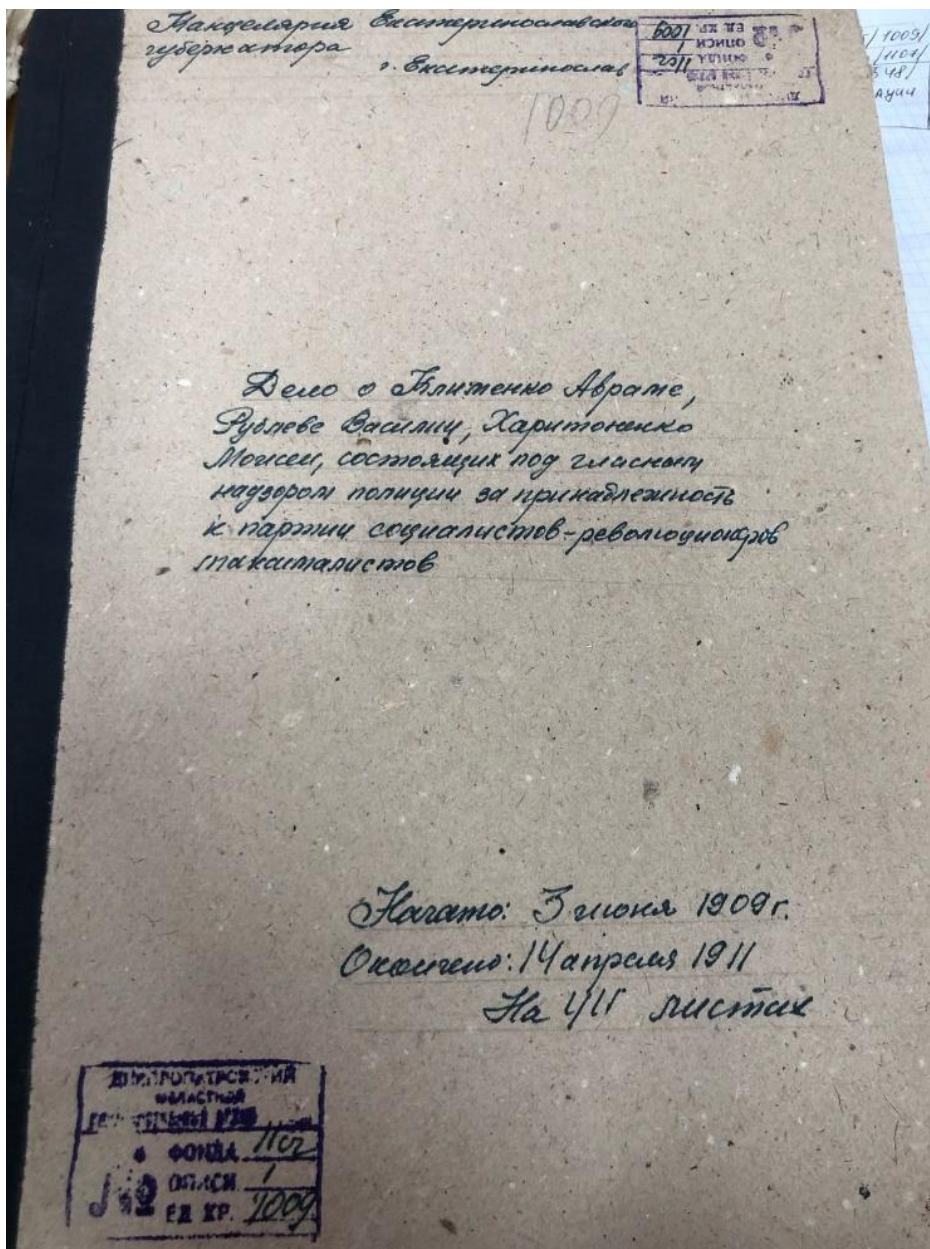
Додаток А. Кримінальна справа членів Катеринославської організації партії соціалістів-революціонерів А. Нещеретова, І. Продайко, О. Пацкової, Т. Шаповалової, П. Штоф, Є. Прудовської і О.Щетинської 1908 р.

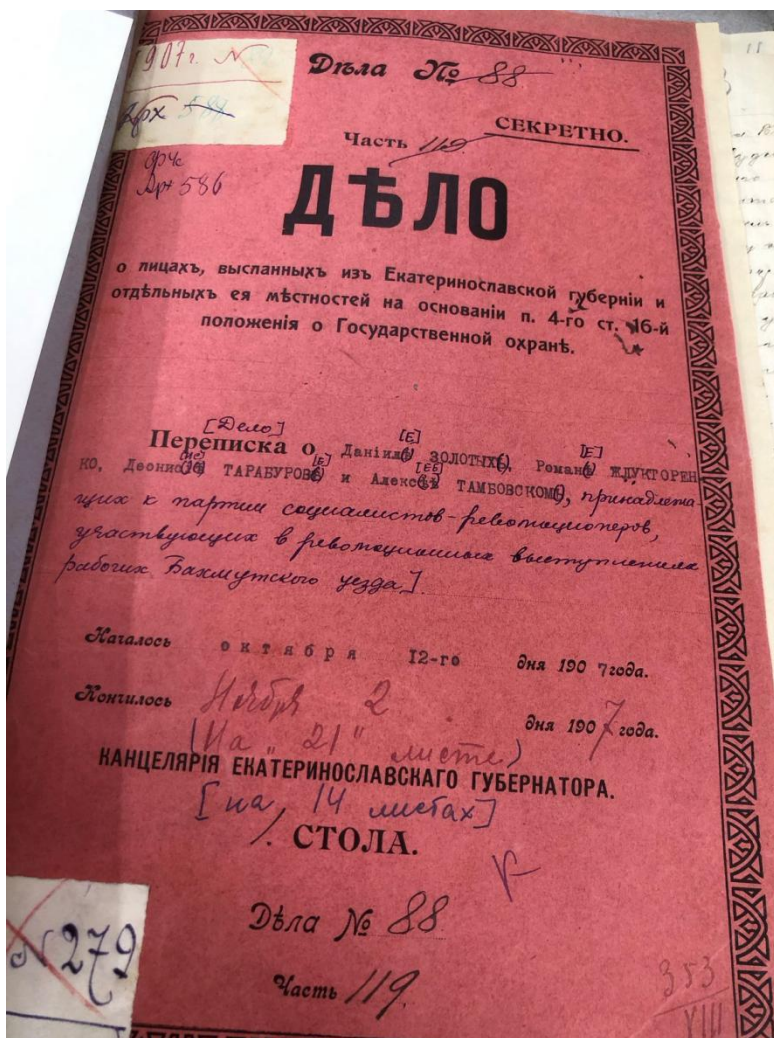
Додаток Б. Рапорт Бахмутського повітового справника Катеринославському губернатору 1907 р.

Додаток В. Кримінальна справа Клименко Аврама, Рубльова Максима і Харитоненко Моісея, які знаходилися під поліцейським наглядом за належність до партії соціалістів-революціонерів 1909 р.

Додаток Г. Кримінальна справа Даніїла Золотих, Романа Жлукторенко, Деоніса Тарабурова і Олексія Тамбовського, які належали до партії соціалістів-революціонерів та приймали участь у революційних виступах робочих Бахмутського повіту 1907 року.

Додаток Д. Рапорт Верхньодніпровського повітового справника Катеринославському губернатору 1909 року.

